

Humanistische geestelijke
verzorging • Hobbezak of keurslijf
• Barbaars maar belangrijk •
De geschiedenis van een reputatie

ET • VT

(advertentie)

restaurant **HET SAVARIJN**

Lunch: maandag t/m vrijdag vanaf 12.00 uur

Diner: maandag t/m zaterdag vanaf 17.00 uur

zondag rustdag

Van der Brugghenstraat 14, 6511 SL Nijmegen
reserveren onder nummer 024 – 323 26 15

Hoofredacteur:
 Froukje van Dooren

Redactie:
 Jasmijn Bovendeert
 Matthijs Braat
 Froukje van Dooren
 Erik Goosman
 Carla Hoetink
 Gerda de Kleijn
 Jasper Loots
 Edwin van Meerkerk
 Rune Meerman
 Sasha ter Mors
 Pepijn Oomen
 Peter Raedts
 Anton van de Sande
 Marloes Schoonheim

Eindredactie:
 Jasmijn Bovendeert
 Matthijs Braat
 Froukje van Dooren
 Gerda de Kleijn

Lay out:
 Carla Hoetink
 Edwin van Meerkerk

Druk:
 Mediagroep, Katholieke
 Universiteit Nijmegen

ET•VT wordt uitgegeven door de Vereniging Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, bestaande uit studenten en medewerkers verbonden aan de afdeling geschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Doel is, door middel van wetenschappelijke essays, vakinhoudelijke rubrieken en recensies informatie te verschaffen over het historisch bedrijf aan de KUN, over geschiedbeoefening die met Nijmegen verband houdt en over actuele historische vraagstukken in het algemeen. Meer in het bijzonder wil het blad daarbij een forum zijn voor de Nijmeegse historische gemeenschap.

Redactiesecretariaat:
 ET•VT, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen,
 tel. 024 3612832, fax 024 3612807.
<http://www.kun.nl/etvt/>

Verenigingsbestuur:
 Mw dr G. de Kleijn-Eijkelestam (voorzitter), dr
 E.M. van Meerkerk (secretaris), S.P. ter Mors (penning-
 meester), mw A.C. Hoetink (PR).

Comité van Aanbeveling:
 Prof. dr L. de Blois, mw prof. dr M.C.R. Grever, prof. dr
 P.M.M. Klep, prof. dr P.G.J.M. Raedts, prof. dr J. Roes,
 prof. dr A.W.F.M. van de Sande, prof. dr H.C.C. de
 Schepper, prof. dr P.H.H. Vries.

Prijs van losse nummers: □ 5,- voor studenten; □ 7,50
 voor overigen.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2002: □ 11,- voor
 studenten; □ 20,- voor overigen.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking
 van het betreffende bedrag op girorekening 8169332 t.n.v.
Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, onder
 vermelding van uw adres en studentnummer (indien van
 toepassing).

Inhoud

• <i>Redactioneel</i>	62
• Anne Bos <i>De kwestie van de humanistische geestelijke verzorging in het parlement, 1946-1967</i>	63
• Marloes Hülsken <i>Hobbezak of keurslijf?</i> <i>Vrouwenmode in de Nederlandse satirische pers, 1899-1905</i>	77
• Peter Raedts <i>Barbaars maar belangrijk</i> <i>De Middeleeuwen in het oordeel van de Verlichting</i>	91
• Olivier Hekster <i>Commodus, Hercules en de geschiedenis van een reputatie</i>	103
• <i>Geef de pen door . . .</i>	112
• Krijn Pansters <i>Boeken Top 5</i>	113
• <i>Lettres provinciales</i>	117
• <i>Recensies</i>	121
• <i>Auteursgegevens</i>	131

Redactioneel

Een nieuw academisch jaar, een nieuwe ET•VT. Om onze hersens weer aan het werk te zetten na een zalige zonnige zomer vormt deze aflevering van ET•VT een uitstekend startpunt. U vindt in dit nummer behalve de vaste rubrieken een viertal artikelen van auteurs uit de Nijmeegse 'stal'. Anne Bos en Marloes Hülsken hebben kort geleden hun doctoraalstudie afgerond, Olivier Hekster is pas gepromoveerd en Peter Raedts behoort als hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis tot de vaste staf.

Na de Tweede Wereldoorlog zoekt het Humanistisch Verbond een plaats in de Nederlandse samenleving om het groeiend aantal mensen dat zich niet tot een kerkgenootschap rekent toch geestelijke zorg te bieden. Anne Bos gaat in op de geestelijke verzorging in de Nederlandse krijgsmacht, waar de vraag of het Humanistisch Verbond gelijkgesteld moet worden aan de bestaande kerkgenootschappen urgent is. De confessionele partijen geven slechts mondjesmaat toe aan de PvdA die de wensen van het Humanistisch Verbond in het parlement verwoordt.

Veranderingen in de vrouwenmode aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw maken zichtbaar dat vrouwen een andere plaats in de maatschappij voor zich opeisen. De nieuwe kleding, gepropageerd door de reformbeweging, moet het vrouwen mogelijk maken zich onbelemmerd te bewegen. Marloes Hülsken laat ons de afwijzende reacties daarop zien, verbeeld in een aantal spotprenten.

Aan het eind van de achttiende eeuw verandert in een aantal landen in Europa het historisch besef: minachting voor de Middeleeuwen gaat over in heimwee. Peter Raedts onderzoekt de rol die denkers van de Verlichting als Robertson, Voltaire en Herder hebben gespeeld bij die omslag in het beeld van het middeleeuws verleden.

Ook Olivier Hekster bevindt zich op het terrein van de receptiegeschiedenis. Als een zijweg van zijn proefschrift *Commodus: Emperor at the Crossroads* gaat hij in op de beeldvorming rondom de Romeinse keizer Commodus (180-192). Hekster probeert een verklaring te geven voor de slechte reputatie die deze keizer had en heeft, door te kijken naar de machtslegitimatie van deze keizer in de Romeinse Oudheid. Het beeld van Commodus is aangepast aan de wensen van machthebbers in latere perioden en blijkt daardoor belangrijk beïnvloed te zijn.

Hopelijk wordt uw intellect weer geprikkeld door het brede scala aan wetenschappelijke impulsen dat deze ET•VT biedt.

• *De eindredactie*

De kwestie van de humanistische geestelijke verzorging in het parlement, 1946-1967¹

• Anne Bos

Inleiding

Op 17 februari 1946 werd in Amsterdam het Humanistisch Verbond opgericht. Het initiatief om dit Verbond op te richten was genomen door een groep humanisten die zich zorgen maakte over de geestelijke crisis waarin het Nederlandse volk sinds de jaren twintig verkeerde. De Tweede Wereldoorlog werd gezien als het trieste dieptepunt van die crisis, van een verval van waarden en normen in de Europese beschaving, van secularisatie en materialisme. Het aantal mensen dat zichzelf niet tot een kerkgenootschap rekende, was in korte tijd gestegen van 14,4% van de bevolking in 1930 tot 17% in 1947. Om te voorkomen dat deze mensen zouden vervallen in een 'geestelijk nihilisme', een verwerpelijk soort onverschilligheid, wilden de humanisten hen opvoeden door het organiseren van bezinningsbijeenkomsten en het verspreiden van brochures over levensbeschouwelijke onderwerpen. In de eerste jaren van het bestaan van het Verbond lag de nadruk op het verbreiden van het humanistische gedachtegoed onder alle lagen van de bevolking.

Daarnaast wilden de humanisten geestelijke verzorging gaan bieden aan het onkerkelijk deel van groepen die aan de bijzondere zorg van de overheid waren toevertrouwd. Hieronder vielen dienstplichtigen, gedetineerden en arbeiders in de wederopbouwkampen. Tot dan toe was de geestelijke verzorging van deze groepen exclusief aan de kerken toegewezen. De geestelijke verzorgers waren door de kerken aangesteld, maar werden door de overheid bezoldigd. In staatsrechtelijke zin was dit interessant; hoewel kerk en staat in het Nederlandse staatsbestel al eeuwen waren gescheiden kon de overheid door het al dan niet toelaten van een (kerk)genootschap tot de geestelijke verzorging de feitelijke positie van een genootschap in positieve of negatieve zin beïnvloeden.

In dit artikel wordt beschreven welke weg het Humanistisch Verbond heeft afgelegd om het exclusieve recht van de kerken op de geestelijke verzorging bij overheidsinstellingen op te heffen en de humanistische geestelijke verzorging te realiseren. De geestelijke verzorging bij het leger staat hierbij centraal. Omwille van de omvang van dit artikel wordt geen aandacht besteed aan de ontwikkelingen in gevangenissen en wederopbouwkampen. Om op gelijke voet met de kerken te worden behandeld was het Humanistisch Verbond afhankelijk van de politieke partijen. In het parlement moest worden beslist of de humanistische geestelijke verzorging zou worden toegelaten. Het Verbond had een lange weg te gaan want pas in 1967 zouden humanistische geestelijke verzorgers worden toegelaten tot de krijgsmacht. Zonder dat het Verbond dit ooit gewild had, werd de humanistische geestelijke verzorging in de jaren vijftig inzet van een politiek steekspel tussen de twee

¹ Dit artikel is gebaseerd op mijn ongepubliceerde afstudeerscriptie: 'De kwestie van de humanistische geestelijke verzorging in het parlement, 1946-1967' (doctoraalscriptie Nieuwste Geschiedenis KU Nijmegen 2001).

grootste politieke partijen in het parlement, te weten de Partij van de Arbeid (PvdA) en de Katholieke Volkspartij (KVP).

Het Humanistisch Verbond op zoek naar bondgenoten

In juli 1946, niet lang na de oprichting, stuurde het Verbond brieven naar een aantal ministeries waarin werd verzocht (...) te willen bevorderen, dat in alle gevallen waarbij de Kerken worden ingeschakeld op geestelijk en maatschappelijk gebied, het Humanistisch Verbond worde beschouwd als het orgaan, dat een gelijksoortige roeping te vervullen heeft voor het onkerkelijke volksdeel.² Het antwoord van het Ministerie van Oorlog liet niet lang op zich wachten. Het verzoek werd door de katholieke Minister van Oorlog, A.H.J.L. Fiévez, resoluut afgewezen. Het Verbond kon niet op dezelfde voet worden ingeschakeld als de kerken, omdat kerken en Verbond niet als gelijkwaardig beschouwd konden worden.³ Alleen godsdienstige genootschappen kwamen in aanmerking voor het geven van geestelijke verzorging. De voorzitter van het Humanistisch Verbond, J.P. van Praag, begreep niet waarom het Verbond niet onmiddellijk werd toegelaten. Hij kon zich niet voorstellen dat het geestelijk en zedelijk leven van de onkerkelijke militairen was gebaat bij het verplicht bijwonen van kerkdiensten of het doen van corvee als alternatief voor de godsdienstlessen van predikant of aalmoezenier. Diverse brieven, notities en gesprekken op het ministerie bleken daaraan niets te kunnen veranderen.

Het rechtstreeks benaderen van de ministers leverde het Verbond dus weinig op. Vanuit het hoofdbestuur werden daarom pogingen ondernomen in contact te komen met de niet-confessionele politieke partijen, zoals de liberale en de sociaal-democratische partij. Zij zouden in de strijd tegen de achterstelling van de buitenkerkelijken als belangrijkste bondgenoten in het parlement moeten gaan fungeren. De oprichters van het Humanistisch Verbond wilden geen politieke binding, maar wel een zekere rugdekking in buitenkerkelijke kringen. Het lag echter voor de hand dat het Verbond een sterk sociaal-democratisch karakter zou krijgen. De vooroorlogse socialistische beweging had een onkerkelijk karakter en door het wegvallen van deze partij ontstond een leemte die goed door het Verbond kon worden opgevuld. Het bestuur deed in de beginperiode zijn uiterste best de binding met het socialistische deel van de net opgerichte Partij van de Arbeid zo gering mogelijk te laten zijn om liberalen binnen en buiten die partij niet af te schrikken. In 1947 werd veel moeite gedaan om een liberaal in het hoofdbestuur van het Humanistisch Verbond te krijgen. In januari 1948 werd de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) opgericht. De liberalen die een actieve rol speelden in het Humanistisch Verbond behoorden over het algemeen tot de linkervleugel van die partij. De houding van de VVD ten opzichte van het Verbond was doorgaans vriendelijk maar niet veel meer dan dat.

Met de andere grote niet-confessionele politieke partij, de Partij van de Arbeid, was de relatie een stuk inniger te noemen, hoewel het lastig is dit met schriftelijke bronnen te bewijzen.⁴ Veel

² Brief aan de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, juli 1946. (Idem aan de Ministers van Oorlog, Justitie, Binnenlandse Zaken en Sociale Zaken) Utrechts Archief, Archief Humanistisch Verbond (voortaan HV), inv.nr. 67.

³ Brief van het Ministerie van Oorlog aan het Hoofdbestuur (voortaan HB) van het HV, 22 augustus 1946, Archief HV, inv.nr. 431. Hoe er bij de andere ministeries op de brief gereageerd werd, heb ik niet kunnen achterhalen.

⁴ In het Archief HV in het Utrechts Archief vond ik wel twee mappen die de relatie tussen Humanistisch Verbond en de PvdA zouden kunnen verhelderen namelijk inv.nr. 729, contacten HB met PvdA en inv.nr. 730,

vooraanstaande PvdA-leden waren actief in het Verbond. Op 4 januari 1947 werden op initiatief van de PvdA de eerste gesprekken gevoerd over een op te richten Humanistische Werkgemeenschap (HWG) binnen de PvdA, die de humanistische belangen in de partij moest vertegenwoordigen. Binnen de PvdA bestond al een Katholieke en een Protestantse Werkgemeenschap. De HWG werd officieel opgericht op 13 december 1947. Sociaal-democratische Verbondsleden werd aangeraden plaats te nemen binnen deze werkgemeenschap.

De humanistische geestelijke verzorging in het parlement

In het parlement werd bij de begrotingsbehandeling van het Departement van Oorlog in 1947 voor het eerst aandacht gevraagd voor het buitenkerkelijke deel van het leger. Bij de behandeling in de Eerste Kamer van de het ontwerp tot wijziging van de dienstplichtwet in juli nam N.A. Donkersloot, die nauw betrokken was geweest bij de oprichting van de HWG, het namens de PvdA op voor de niet-kerkelijke dienstplichtigen. Behalve het grote aantal veldpredikers en aalmoezeniers dat naar Indonesië met de troepen meeging voor geestelijke verzorging, zou ook een aantal geestelijke verzorgers voor de niet-confessionele dienstplichtigen uit uitsluitend humanistisch milieu of in elk geval van niet-kerkelijke gezindte mee moeten gaan om een helpende hand te kunnen bieden. Donkersloot wilde in beperkte en evenredige mate geestelijke verzorging instellen voor de niet-confessionelen onder de dienstplichtigen. Minister Fiévez wees hem op het onderscheid dat ook in de burgermaatschappij werd gemaakt tussen geestelijke en godsdienstige verzorging. Van gelijkstelling kon geen sprake zijn.

In 1948 ontstond een kabinet met de KVP, PvdA, VVD en de CHU. PvdA'er Drees werd minister-president. De kern van het kabinet werd gevormd door de KVP en de PvdA. Het kabinet beschikte door de deelname van de diverse partijen over een groot politiek draagvlak. Dit kabinet was het eerste brede basiskabinet in een reeks van vier, allen geleid door Drees. De KVP nam in die kabinetten iedere keer een centrumpositie in en was dikwijls de grootste partij. Samen met de PvdA, de ARP, de CHU en de VVD vormde zij in steeds wisselende combinaties de brede basis.

Met de oprichting van het Thuisfront Humanitas kreeg de discussie over humanistische geestelijke verzorging een nieuwe impuls. Het thuisfront was een plaats waar militairen hun vrije tijd konden doorbrengen. Er bestond al een protestants en een katholiek thuisfront. De thuisfronten werden niet door de overheid gesubsidieerd, wel stonden de aalmoezeniers en legerpredikanten op de loonlijst van het ministerie. Voorzitter van het Thuisfront was E.A. Vermeer, de partijsecretaris van de PvdA en lid van de Tweede Kamer. Als lid van de begrotingscommissie van Oorlog vroeg hij bij de begrotingsbehandeling voor het dienstjaar 1949 om financiële steun voor het Thuisfront. Volgens hem verdiende deze eerste poging van particuliere zijde om iets te doen voor de duizenden buitenkerkelijke militairen steun, te meer omdat dit thuisfront niet over door het rijk gefinancierde aalmoezeniers en predikanten kon beschikken. H.W. Tilanus van de Christelijk-Historische Unie (CHU) was het niet met Vermeer eens. Hij benadrukte dat de protestants-christelijke en katholieke verzorging niet op één lijn mocht worden gesteld met de verzorging van Humanitas. De verschillende arbeidsvelden moesten scherp onderscheiden blijven. Minister van Oorlog W.F. Schokking (CHU), de opvolger van Fiévez, zei veel waardering te hebben voor het werk dat het Thuisfront deed, maar kon niet overgaan tot het

contacten HB met HWG. In tegenstelling tot wat ik verwachtte, vond ik hier geen correspondentie tussen PvdA'ers en leden van het Verbond. Vanuit de PvdA hadden de notulen van de Tweede Kamerfractie misschien verduidelijking kunnen geven. Helaas zijn de notulen uit de periode 1946-1962 niet bewaard gebleven.

verlenen van financiële steun. Wanneer hij dit wél zou doen, was de consequentie dat de andere thuisfronten ook deels zouden moeten worden gefinancierd door de overheid en daar wilde hij geen geld voor vrij maken. Net als zijn voorganger beschouwde hij de geestelijke verzorging die de humanisten voor ogen hadden als een andere categorie dan de geestelijke verzorging waaronder hij de godsdienstige verzorging verstond.⁵

Ook in de Eerste Kamer kwam bij de begrotingsbehandeling van het Ministerie van Oorlog de geestelijke verzorging van buitenkerkelijken aan de orde. H. Algra, woordvoerder van de ARP, kon zich helemaal vinden in het standpunt dat de minister in de Tweede Kamer had verkondigd. Hij deed er nog een schepje bovenop. Uit principe kon de overheid nimmer het Humanistisch Verbond op één lijn stellen met de kerken, want: 'Wanneer de overheid de kerk van Jezus Christus op één lijn zou stellen met een vereniging gesticht uit het speciale motief dat men het evangelie van Jezus Christus afwijst, dan zou de overheid daarmee haar plicht als christelijke overheid verloochenen.'⁶ PvdA-senator H.J. de Dreu vroeg zich af hoe het mogelijk was dat hij nog maar twee maanden daarvoor van een andere bewindsman, namelijk de Minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting J. in 't Veld, een totaal andere interpretatie van het begrip 'geestelijke verzorging' had gehoord. Volgens deze minister was het wél mogelijk om buitenkerkelijken die behoefte hadden aan steun te voorzien van 'culturele verzorging' door humanisten.⁷ Hieruit bleek volgens De Dreu dat de twee ministers een verschillend beleid voorstonden. Wat was het standpunt van de regering in deze belangrijke kwestie? Schokking antwoordde hierop dat hij best met In 't Veld over deze kwestie wilde praten, maar dat hij niet van zijn standpunt zou wijken. Voor hem was het duidelijk dat de sociale en culturele verzorging geboden door de humanisten van een geheel ander niveau en categorie was dan de geestelijke verzorging, waaronder hij alleen godsdienstige verzorging wenste te verstaan.⁸ Aan het standpunt van de minister viel ook in het daarop volgende jaar bij de begrotingsbehandeling niet te tornen.⁹

In de Ministerraad was de humanistische geestelijke verzorging nauwelijks onderwerp van discussie. Het beleid van de brede basiskabinetten onder Drees was steeds gericht op het behalen van resultaten, het land moest economisch weer opgebouwd worden en daarbij kwamen discussies over ideologische verschillen niet van pas. Schokking ging niet in debat met In 't Veld. De realistische en pragmatische instelling leidde binnen het kabinet tot een grote compromisbereidheid.

In oktober 1950 trad er weer een nieuwe minister aan, nadat Schokking het veld had moeten ruimen vanwege de parlementaire kritiek op zijn defensiebeleid. Vermeer greep deze gelegenheid aan om weer aandacht te vragen voor de buitenkerkelijken. De partijloze minister H.L. s'Jacob maakte snel duidelijk de gedragslijn van zijn voorganger voort te zullen zetten. Ook de komst van C. Staf (CHU) op de Departementen van Oorlog en Marine bij het aantreden van het kabinet-Drees II op 15 maart 1951 kon er niet voor zorgen dat de humanisten werden toegelaten tot de geestelijke verzorging van militairen. Staf deed ten aanzien van de humanistische geestelijke verzorging wel de kleine concessie dat de humanistische militaire tehuizen financiële ondersteuning van de overheid ontvingen. Bij de begrotingsbehandeling van Oorlog in 1952 vroeg de al eerder genoemde Vermeer direct steun van de overheid voor het Humanistisch Thuisfront. Voor hem betekende die steun een stap op de weg naar

gelijkheid van behandeling.¹⁰ De KVP, die zich nog helemaal niet had gemengd in de discussie, reageerde hier opvallend genoeg zeer gematigd op. Het leek KVP-woordvoerder pater J.G. Stokman niet meer dan redelijk dat de overheid ervoor zorgde dat de militair zijn vrije tijd kon doorbrengen in overeenstemming met zijn eigen inzichten en levensgewoonten. De overheid hoefde die vrijetijdsbesteding niet voor de militair in te vullen en evenmin in de kazernes te concentreren. Er waren organisaties genoeg die de verantwoordelijkheid van de overheid in dat opzicht over konden nemen. Dat het Humanistisch Thuisfront deze taak van de KVP mocht uitvoeren, wilde evenwel niet zeggen dat zij het Humanistisch Verbond en de kerkgenootschappen aan elkaar gelijk stelde.¹¹

De KVP maakt een ommezwaai

Het aanvankelijk zo gematigde standpunt van de KVP werd behoorlijk bijgesteld nadat bekend was geworden dat het Humanistisch Thuisfront in december 1952 toestemming kreeg voor het organiseren van humanistische vormingsdagen. Op 23 december stelde Stokman schriftelijke vragen aan de minister. Hij wilde weten of het waar was dat militairen vier dagen uitzonderingsverlof en een vergoeding voor gemiste voeding konden krijgen voor het deelnemen aan de vormingsdagen van het Humanistisch Thuisfront.¹² Verder vroeg hij of aan minderjarige militairen zonder kennisgeving van de ouders zomaar werd toegestaan deel te nemen aan deze humanistische bezinningsbijeenkomsten. Hij verzocht de minister 'de gevoelens in de Kamer inzake het verschil in aard en omvang van het godsdienstig vormingswerk enerzijds en de humanistische verzorging anderzijds te respecteren'. Met andere woorden: het onderscheid moest duidelijk zijn. De toon was ineens een stuk scherper geworden.

Waar kwam deze omslag vandaan? Wist Stokman tijdens de begrotingsbehandeling niets van de plannen van het Humanistisch Thuisfront of wilde hij toen niet ingrijpen? Werd hij achteraf door zijn partij gemaand tegengas te geven? De katholieke achterban begon zich danig te roeren, de legeraalmoezeniers voorop, toen ze hoorden van de faciliteiten die de Minister van Oorlog aan het Humanistisch Thuisfront had verleend. Hoofdlegeraalmoezenier kolonel H.J.J.M. van Straelen deed mede namens de leger- en vlootaalmoezeniers in oktober 1952 schriftelijk zijn klacht over de toenemende invloed van het Humanistisch Thuisfront bij de Utrechtse aartsbisschop-coadjutor (hulpbisschop) B.J. Alfrink. Die stuurde de brief voor commentaar door aan Stokman. Later correspondeerde Van Straelen nog rechtstreeks met pater Stokman. De humanisten hadden volgens hem nooit toestemming mogen krijgen voor het organiseren van bezinningsbijeenkomsten en de humanistische vormingscentra hadden nooit subsidie mogen krijgen. Bij de in november gehouden studiedagen had hij de aalmoezeniers op het hart gedrukt alleen over godsdienstige verzorging en niet over geestelijke verzorging te spreken. Een bezoek aan humanistische tehuizen moest de militairen worden ontraden.¹³ Deze brief is op 22 december gedateerd, één dag voordat Stokman zijn schriftelijke vragen aan de minister indiende. Er is geen bewijs gevonden dat Stokman de vragen indiende op last van de aalmoezeniers en de aartsbisschop. Er werd in ieder geval wel pressie

⁵ *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (HTK)* 1948-1949, 1008, 1060 en 1074.

⁶ *Handeling van de Eerste Kamer der Staten-Generaal (HEK)* 1948-1949, 536.

⁷ Ibidem, 441.

⁸ Ibidem, 564.

⁹ *HTK* 1949-1950, 2488-2489.

¹⁰ *HTK* 1952-1953, 179.

¹¹ Ibidem, 188.

¹² Ibidem, aanhangsel, 23.

¹³ KDC, Archief Stokman, inv.nr. 963, 'Brief van hoofdaalmoezenier H.J.J.M. van Straelen aan aartsbisschop-coadjutor B.J. Alfrink', 2 oktober 1952 en 'Brief van H.J.J.M. van Straelen aan J.G. Stokman O.F.M.', 22 december 1952.

uitgeoefend. Het bronnenonderzoek in het archief-Stokman toont aan dat er door Stokman veelvuldig met het episcopaat werd gecorrespondeerd over de humanistische geestelijke verzorging. De aartsbisschop werd goed op de hoogte gehouden over de ontwikkelingen in de KVP over dit onderwerp.¹⁴

Minister Staf te ver gegaan?

Stokman had zijn schriftelijke vragen vlak voor het kerstreces ingediend. Een debat hierover, als dat er al zou komen, kon dus pas in het nieuwe jaar plaatsvinden en omdat het betrekking had op het Departement van Oorlog zou de eerst mogelijke gelegenheid zich pas aandienen bij de begrotingsbehandeling van Oorlog in de Eerste Kamer. De kans was groot dat de storm dan al geluwd zou zijn. Dat bleek echter niet het geval. Door alle plotselinge aandacht voor het humanisme werd de verhouding tussen christendom en humanisme zelfs onderwerp van discussie tussen de fractieleiders van de KVP en de PvdA bij de algemene beschouwingen in de Eerste Kamer op 13 januari 1953.¹⁵ De gemoeieren raakten hierbij behoorlijk verhit.

Begin februari 1953 werd de begroting van het Departement van Oorlog in de Eerste Kamer behandeld. Nu pas kon er over de vragen van Stokman worden gedebatteerd; de begrotingsbehandeling in de Tweede Kamer was immers in november al afgerond. In het voorlopig verslag van de Eerste Kamer over de begroting van Oorlog werd veel aandacht geschonken aan de geestelijke verzorging. Volgens veel leden kon een organisatie pas subsidie krijgen als was aangetoond dat zij blijkens haar statuten niet tegen de christelijke waarden inging, wat bij het Humanistisch Thuisfront nog maar de vraag was. Zij vonden dat Staf te ver was gegaan door de bezinningsbijeenkomsten te tolereren. Anderen, waarschijnlijk de sociaal-democraten en liberalen, hielden daarentegen een pleidooi voor de feitelijke gelijkstelling van humanistische aan kerkelijke verzorging.¹⁶ Staf gaf in zijn memorie van antwoord duidelijk te kennen dat daarvan in elk geval geen sprake kon zijn. De geestelijke verzorging bleef voorbehouden aan de godsdienstige verzorgers. De subsidie voor de bezinningsbijeenkomsten van het Humanistisch Thuisfront was aan een aantal voorwaarden gebonden. Maximaal dertig dienstplichtigen mochten per keer aan de bijeenkomsten deelnemen en er mochten niet meer dan twaalf bijeenkomsten per jaar worden georganiseerd. Voor militairen die stonden geregistreerd als protestant of katholiek was een bezoek aan het humanistisch vormingscentrum uitgesloten. Alle dienstplichtige militairen die in aanmerking wilden komen voor de vormingsdagen, moesten in een gesprek met hun onderdeelcommandant meedelen dat zij zich in humanistisch milieu in levensvragen wilden verdiepen. Minderjarige dienstplichtigen (tot 21 jaar) hadden schriftelijke toestemming van hun ouders of voogden nodig.¹⁷ Dit kwam overeen met de antwoorden die hij Stokman gaf op diens schriftelijke vragen, die op 14 januari 1953 waren ingezonden.

De humanistische geestelijke verzorging bleek bij de behandeling van de begroting van Oorlog en Marine in de senaat begin februari 1953 het enige serieuze discussiepunt te zijn. Aan het debat

¹⁴ KDC, Archief Stokman, inv.nr. 7, 962 en 963.

¹⁵ HEK 1952-1953, 86-115.

¹⁶ Ibidem, Bijl. 2800-VIII A, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1953 voor het Departement van Oorlog, nr. 51, voorlopig verslag, 7-8. In het voorlopig verslag worden geen namen opgenomen; het is dus niet precies te achterhalen wie wat heeft gezegd.

¹⁷ Ibidem, nr. 51a, memorie van antwoord, 8-9.

deden bijna alle partijen mee. De KVP en de ARP gingen voorop. De PvdA verdedigde het humanisme, de VVD sprong bij als zij vond dat de geestelijke vrijheid in gevaar kwam. Het humanisme had voor haar geen politieke prioriteit, als oppositiepartij wilde zij zich niet te veel met de PvdA identificeren. Opvallende afwezigheid bij dit debat was de CHU, de partij van de minister. De SGP had geen afgevaardigden in de senaat.¹⁸

In het daaropvolgende jaar kwam de kwestie van de vormingscentra en de humanistische geestelijke verzorging bij de begrotingsbehandeling van Oorlog voor het jaar 1954 nog een maal uitgebreid aan de orde. Deze keer werd er vooral in de Tweede Kamer fors gedebatteerd. Naar aanleiding van de memorie van antwoord op de begrotingsbehandeling in december 1953 had PvdA'er en tevens voorzitter van het Humanistisch Thuisfront Vermeer de indruk gekregen dat de minister de bestaande toestand van het Humanistisch Thuisfront wilde bevriezen in plaats van uitbreiden.¹⁹ Het debat werd in hoofdzaak gevoerd door de drie grootste partijen: de KVP, PvdA en de ARP. Staf bleef bij zijn standpunt dat de geestelijke verzorgers in de strijdkrachten door hem belast waren met de godsdienstige verzorging en dat om die reden het instellen van humanistische geestelijke verzorgers bij de strijdkrachten door hem onmogelijk werd geacht. De uitkomst van het debat bracht geen veranderingen. De regeling voor het bezoeken van bezinningsbijeenkomsten bleef zoals door Staf was opgesteld. De minister was duidelijk niet van plan zijn oren naar een van de drie grootste partijen te laten hangen.

Het katholieke antihumanistisch offensief

Waarom was het nu juist de KVP die in december 1952 de minister vragen stelde en later in de Eerste Kamer zo fel tegen het moderne humanisme van leer trok? In de voorafgaande jaren was nooit zoveel aandacht besteed aan het Verbond vanuit katholieke kringen. Alleen de ARP had in het verleden duidelijk haar afkeer laten blijken. Ook opvallend is de stroom artikelen tegen het humanisme in de katholieke pers die in de laatste maand van het jaar 1952 op gang kwam en die maandenlang aanhield.²⁰ Het ongodsdienstige humanisme werd afgeschilderd als antichristelijk en als een gevaar voor het volk. De humanisten wilden alleen maar toegang tot de kazernes om met overheidsgeld propaganda te voeren. Ook werd het humanisme voortdurend vereenzelvigd met de PvdA. Verder werden verschillende antigodsdienstige uitingen van vooraanstaande humanisten breed uitgemeten.

Een mogelijke oorzaak voor het antihumanistische offensief is de verkiezingsuitslag van de op 25 juni gehouden Tweede Kamerverkiezingen.²¹ Deze verkiezingen zag de KVP met veel vertrouwen tegemoet. Op grond een tweemaal door het Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie (NIPO) gehouden enquête dacht de KVP weer de grootste partij te worden en sloot zij zetelwinst niet uit.²² Geheel tegen de verwachting in kwam de KVP uit de bus als de grote verliezer, de PvdA als de

¹⁸ HEK 1952-1953, 213-215, 229-232 en 245-247.

¹⁹ HTK 1953-1954, 509-534 en 598-608.

²⁰ Bijvoorbeeld in de maand december 1952: *De Tijd*, 5 december 1952; *Noordhollands Dagblad*, 12 december 1952; *Limburgs Dagblad*, 20 december 1952 en *De Maasbode*, 24 december 1952 en in januari 1953: *De Stem*, 3 januari 1953; *De Opmars*, 16 januari 1953 en *De Gazet van Limburg*, 20 januari 1953.

²¹ J.C.F.J. van Merriënboer, 'De inventaris van het Koreakabinet' in: J.J.M. Ramakers ed., *De parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel 4, *Het kabinet-Drees II 1951-1952. In de schaduw van de Koreacrisis* (Nijmegen 1997) 756-762; J. Bosmans, *Staatkundige vormgeving*, deel II, *de tijd na 1940* (Assen 1999¹²) 55-59 en D.J. Elzinga en G. Voerman, *Om de stembus...* (Den Haag 1992) 91-97.

²² J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980*, band 1 *Herkomst en groei (tot 1963)* (Nijmegen 1995) 306.

winnaar. De socialisten passeerden de katholieken met 15.000 stemmen. De uitkomst was een grote verrassing en werd door de media zonder uitzondering getypeerd als een politieke aardverschuiving. Dit lijkt naar huidige maatstaven nogal overdreven; het ging immers om een verschuiving van slechts enkele zetels: de KVP ging van 32 naar 30 zetels, de PvdA van 27 naar 30. De aardverschuiving zat hem in het feit dat de katholieke partij voor het eerst in de parlementaire geschiedenis sinds 1917 niet de grootste was. De winst van de PvdA in de zuidelijke provincies, traditioneel KVP-terrein, zat de partij behoorlijk dwars. Was de 'honderden malen doodverklaarde doorbraak' dan toch gelukt, zoals de socialistische krant *Het Vrije Volk* juichend kopte? ²³

De schok die de verkiezingsnederlaag bij de KVP teweeg bracht, werkte nog lang door. Het partijbestuur deed er alles aan om de eenheid binnen de partij te herstellen en zocht naar oorzaken voor het debacle. ²⁴ Er gingen stemmen op om katholieken te verbieden lid te zijn van de PvdA om zo de Katholieke Werkgemeenschap (KWG) in de PvdA de wind uit de zeilen te nemen. Maar de katholieken vormden maar een klein aandeel in de sociaal-democratische partij. De PvdA werd in vele ogen vooral gedomineerd door de moderne humanistische stroming die bovendien een sterke groei doormaakte. In 1947 telde het Verbond ongeveer 2500 leden, op 31 december 1952 was dit aantal gegroeid tot 8700. In oktober 1954 mocht het Verbond het tienduizendste lid verwelkomen. ²⁵ Dit aantal steeg daarna met ongeveer duizend per jaar. De katholieken zagen in de stijging van het ledental een dreigende gevaar voor kerk en staat dat tijdig moest worden gekeerd en vulden de kranten met antihumanistisch getinte artikelen. Voor de KVP-leiding ontstond een lastige situatie. Een groot deel van de achterban vroeg om een algehele afwijzing van het Humanistisch Verbond, terwijl zo'n situatie politiek niet werkbaar was; dit zou een regelrechte aanslag zijn op de rooms-rode samenwerking. KVP-leider C.P.M. Romme zocht daarom samen met Stokman naar een oplossing die voor iedereen binnen de KVP aanvaardbaar zou zijn, zonder dat de politieke samenwerking schade zou oplopen. Men moest voorkomen, vond Stokman, dat de KVP door weigering van iedere vorm van humanisme schade zou toebrengen aan het maatschappelijke leven en de katholieke kerk te boek zouden komen te staan als machtskerk, die niet-katholieken onderdrukte. ²⁶ Nadat Stokman ervoor had gezorgd dat het episcopaat zich in zijn standpunt kon vinden, werden de beide kamerfracties in april 1953 uitgenodigd op het vormingsinstituut van de KVP Baarn. Daar gingen alle parlementsleden op één na akkoord met het voorstel. Van de twee kwaden zou een geclausuleerde toelating en subsidiëring van humanistische geestelijke verzorging minder kwaad kunnen dan een algehele weigering ervan. Er werd wel een aantal voorwaarden gesteld: in de eerste plaats mocht humanistische verzorging niet gelijk worden gesteld aan godsdienstige verzorging; ten tweede mochten de humanistische organisaties geen monopolie

²³ *Het Vrije Volk*, 26 juni 1952.

²⁴ Zie voor de interne politiek van de KVP: Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*, 246-250 en 310-321, Bosmans, 'Kanttekeningen bij de politieke en parlementaire ontwikkeling van Nederland, 1952-1973' in: J.C.H. Blom en G.N. van der Plaats ed., *Wederopbouw, welvaart en onrust. Nederland in de jaren vijftig en zestig* (Houten 1986) 37-61, aldaar 45-46; M.G. Spierz, 'De Nederlandse bisschoppen in beraad (1951-1953). Uit de geschiedenis van het bisschoppelijk mandement van 1954', *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholieke leven in de Nederlanden* 4 (1995) 317-325 en ook van M.G. Spierz, 'de aartsbisschop-coadjutor B.J. Alfrink voor een dilemma. Het moeizame ontstaan van het mandement van 1954', *Trajecta* 5 (1996) 244-248.

²⁵ H. Bongers, *10 jaar Humanistisch Verbond. Bouwstenen tot de geschiedenis van het Humanistisch Verbond* (Utrecht 1955) 51 en *Het Parool*, 21 maart 1953.

²⁶ KDC, Archief Stokman, inv.nr. 962, 'Overheid en humanisme. Het beleid van de KVP-fractie 1952-1953', z.p., z.j..

krijgen op de buitenkerkelijken en tenslotte moest de zendingsdrang van de kerken door de overheid worden erkend en bevorderd. ²⁷

Ondanks dit interne pacificatiewerk in de KVP werd de toon van de discussies alleen maar feller. ²⁸ Het hoogtepunt van het antihumanistisch offensief werd bereikt op 30 mei 1954, toen het bisschoppelijk mandement *De katholieke in het openbare leven van deze tijd* verscheen. ²⁹ In dit mandement werden de PvdA en alle onkerkelijke stromingen veroordeeld. Over het Humanistisch Verbond schreven de bisschoppen: 'wij moeten bezwaar maken tegen iedere gelijkstelling, in rechte of in feite, van de godsdienstige verzorging door de Kerk en de verzorging door het Humanistisch Verbond. En tot elke prijs moet vermeden worden, dat de staat de schijn op zich zou laden een feitelijke godloze verzorging te stimuleren.' ³⁰ Het mandement bracht grote beroering, met name onder leden van de PvdA. ³¹ Hoewel het mandement niet afkomstig was van de KVP, maar van het episcopaat, bekoelde de relatie tussen KVP en PvdA aanmerkelijk. De spanning ontladde zich in de verkiezingsstrijd van 1956. ³² Het mandement had echter niet de uitwerking waarop de bisschoppen hadden gehoopt. Wat het mandement had willen tegenhouden, het afbrokkelen van de katholieke zuil, zou binnen enkele jaren toch op gang komen en zou dan in versneld tempo het georganiseerdeatholicisme openbreken. Ook de verkiezingscampagne in 1956 van de KVP bereikte niet het gewenste resultaat. De KVP won een zetel minder dan de PvdA, die met vier zetels winst de grootste partij werd.

Naar een gelijke behandeling, 1959-1967

Zo fel als bij de begrotingsbehandeling in 1952 en 1953 zouden de debatten bij het Departement van Oorlog in de jaren vijftig niet meer zijn. Een speurtocht door de *Handelingen* tot 1959 leverde slechts een paar pagina's bruikbare tekst op. Meestal werd het onderwerp bij de begrotingsbehandeling met een enkele opmerking afgedaan. De Departementen van Oorlog en Marine waren vanaf 19 mei 1959 samengevoegd tot het Departement van Defensie. De coalitieverhoudingen waren gewijzigd. ³³ De VVD won bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 13 maart 1959 zes zetels, wat haar tot de derde partij van het land maakte achter KVP en PvdA. Het felle oppositievoeren had zijn vruchten afgeworpen. De PvdA verloor twee zetels en de KVP bleef gelijk en werd weer de grootste partij. De KVP en PvdA die voorheen de basis van het kabinet vormden, waren op elkaar uitgekeken. De VVD had de kiezers duidelijk gemaakt onder geen beding samen te willen werken met de sociaal-

²⁷ Ibidem, 'Algemene houding ten opzichte van het Humanistisch Verbond en de daarmee gelieerde organisaties. (nadere redactie van de tekst, besproken in Baarn, uitsluitend bestemd voor de leden van de Eerste en Tweede Kamerfractie van de KVP)', z.p., z.j.

²⁸ Zie bijvoorbeeld: C.P.M. Romme, 'Kanttekeningen bij twee redevoeringen', *Katholieke Staatkundig Maandschrift* 7 (1953-1954) 29-38 en C.P.M. Romme, *Katholieke politiek* (Utrecht/Antwerpen 1953) 85-86.

²⁹ A.F. Manning, 'Uit de voorgeschiedenis van het mandement van 1954', *Jaarboek van het Katholiek Documentatiecentrum* 1 (1971) 138-148; Johan van Merriënboer 'Politiek rondom het mandement van 1954' in: Van Baalen en Ramakers, *Het kabinet-Drees III 1952-1956. Barsten in de brede basis*, 147-196; Ton H.M. van Schaik, *Alfrink. Een biografie* (Utrecht 1997) 220-238.

³⁰ *De katholieke in het openbare leven van deze tijd. Bisschoppelijk mandement 1954* (z.p.) 39-41.

³¹ Anneke Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak? De rooms-rode samenwerking en het einde van de brede basis 1948-1958* (Amsterdam 1986) 160-180.

³² Bosmans, *Staatkundige vormgeving*, 59-60.

³³ Bosmans, *Staatkundige vormgeving*, 66-67.

democraten.³⁴ Een confessioneel-liberale coalitie was de enige uitweg. De PvdA moest oppositie gaan voeren. Het Humanistisch Verbond had zijn organisatie in de afgelopen jaren verder uitgebreid, maar het ledenaantal leek met 12.000 zijn plafond te hebben bereikt. De humanistische vormingsdagen voor militairen bleven goed bezocht, wat het Humanistisch Thuisfront had doen besluiten een grotere locatie te zoeken. Vanaf 23 mei 1960 werden de vormingsbijeenkomsten in het Coornherthuis in Driebergen gehouden.³⁵

Een liberaal op Defensie: andere tijden?

De verwachtingen bij de humanisten waren hoog gespannen nu een liberaal het Ministerie van Defensie ging besturen. Voor de VVD gold immers net als voor de PvdA en de andere niet-christelijke partijen dat de geloofsovertuiging niet de basis vormde waarop het beleid werd gebaseerd. CHU-minister Staf, die jaren achtereen Minister van Oorlog was geweest, had zich steeds verzet tegen de gelijkstelling van humanistische geestelijke verzorging aan godsdienstige verzorging op grond van zijn christelijke geloofsovertuiging. Nadat S.J. van den Bergh (VVD) in de zomer van 1959 was afgetreden in verband met een echtscheidingsprocedure, trad S.H. Visser tot het kabinet-De Quay toe als Minister van Defensie.³⁶ Visser was landbouwkundige en sinds 1949 algemeen secretaris van het Verbond van Nederlandse Werkgevers (VNW) en totaal onbekend met defensiepolitiek. Het was nog onduidelijk hoe hij zich tegenover de kwestie van de humanistische geestelijke verzorging zou opstellen.

Bij begrotingsbehandeling van Defensie voor 1960 in de Tweede Kamer op 9 december 1959 was PvdA-woordvoerder J. Blom benieuwd naar het standpunt van de nieuwe minister ten aanzien van de humanistische geestelijke verzorging.³⁷ De minister had zich hier nog niet over uitgelaten. De teleurstelling bij Blom en bij de humanisten was groot toen minister Visser verkondigde wat betreft de humanistische geestelijke verzorging in de voetsporen van zijn voorganger te zullen treden. Visser beweerde er geen idee van te hebben wat er onder het begrip humanisme moest worden verstaan, maar beloofde zich erin te verdiepen.³⁸

Uit een intern verslag van een gesprek dat Verbondsbestuursleden J.P. van Praag en H. J. Roethof begin januari 1960 met de minister hadden, kan worden geconcludeerd dat de minister loog. Hij was wel degelijk goed op de hoogte van het humanisme, maar was niet van plan over deze zaak een conflict te riskeren. Er stonden op dat moment te grote defensiebelangen op het spel, vond hij. Van Praag en Roethof wezen hem er op dat er hoe dan ook een conflict zou komen, van confessionele of niet-confessionele zijde. De kamerleden zouden zich door de defensiebelangen niet laten afhouden van een principiële discussie over dit onderwerp. Minister Visser kondigde strikt vertrouwelijk aan dat hij binnen het jaar een bespreking tussen de levensbeschouwelijke richtingen zou

³⁴ J.M.M.J. Clerx en R.J.J. Stevens, 'Polarisatie als ideologisch surrogaat. De nieuwe antithese VVD-PvdA, 1959-1971' in: P.G.C. van Schie ed., *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verbonding tussen liberalen en socialisten in Nederland* (Kampen 1995) 115-126.

³⁵ W. Heij, 'Het Coornherthuis' in: J.M.M. Hornix ed. *Raadsliden schrijven...* (Driebergen 1972) 164-176.

³⁶ 'Visser, Simon Hendrik' in: J. Charité en A.J.C.M. Gabriëls ed., *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 3 (Den Haag 1979-1994) 623-624 en Daan Dijkman en John Jansen van Galen, 'Oud-minister Visser. "Ik was ook een knul van een politicus"', *Haagse Post*, 19 februari 1983.

³⁷ HTK 1959-1960, 436.

³⁸ Ibidem, 494.

arrangeren. Daarop zouden de humanisten wachten, maar erg veel vertrouwen hadden ze er niet in. Hun conclusie over Visser luidde: '1) Deze minister is een mengeling van naïveteit en grofheid (bluf). 2) Z.E. [Zijne Excellentie] zal voor de grootste druk zwichten; in elk geval [moeten wij] discriminatie scherp formuleren.'³⁹ Daarmee was de toon gezet voor de komende jaren.

De minister verduidelijkte zijn standpunt bij de begrotingsbehandeling van Defensie in de Eerste Kamer.⁴⁰ Naar zijn mening mocht de overheid geen waardeoordeel uitspreken over de verschillende geestelijke stromingen. Zij mocht ook niet ingrijpen. Visser gebruikte in tegenstelling tot zijn voorganger Staf geen principiële gronden om humanistische geestelijke verzorging in het leger af te wijzen. De overheid was in zijn ogen neutraal en niet, zoals de confessionele partijen vonden, christelijk. Daarmee kwam het probleem op het terrein van de praktische discussie. De gelijkwaardige ondersteuning zoals die er nu was in de militaire tehuizen en vormingscentra wilde hij handhaven. Het feit dat er zich onder de militairen buitenkerkelijken bevonden, bewees volgens hem nog niet dat deze groep door humanistische geestelijke verzorgers benaderd wilde worden. Als de minister merkte dat er behoefte aan humanistische geestelijke verzorging bestond, zou hij maatregelen nemen om aan die behoefte te voldoen. Voorlopig bleef alles bij het oude, ook in 1961 veranderde er niets.

We kunnen concluderen dat de oude scheidslijnen tussen confessionelen en niet-confessionelen in het parlement nog steeds intact waren. VVD-minister Visser voer een andere koers dan zijn partij in de afgelopen jaren had gevaren ten aanzien van de toelating van humanistische geestelijke verzorging. De VVD had in de jaren vijftig de humanisten steeds verdedigd, met als argument het recht op geestelijke vrijheid. Waarschijnlijk achtte Visser de tijd nog niet rijp om de humanisten zonder enige restrictie toe te laten. Bovendien kreeg hij geen steun op het departement. De twee staatssecretarissen van Defensie waren allebei van confessionele huize. Met name CHU-staatssecretaris M.R.H. Calmeyer zag het humanisme niet zitten.⁴¹ De staatssecretarissen zouden het aanzien van de minister behoorlijk aan kunnen tasten als hij het toch waagde de humanisten toe te laten tot het leger. Hij voelde er niet voor om van de kwestie een halszaak te maken. De humanisten moesten eerst maar eens aantonen dat er ernstige behoefte was aan humanistische geestelijke verzorging.

De enquête van het Verbond

Voor de humanisten zat er niet veel anders op dan zelf stappen te ondernemen. Met tegenzin startte het Humanistisch Thuisfront op 21 september 1961 een handtekeningenactie die ongeveer tot 1 januari 1962 duurde. Veel liever hadden de humanisten een proefperiode met een raadsman in de kazerne gehad. Dat zou een veel duidelijker beeld van de behoefte geven, omdat de militairen dan wisten wat humanistische geestelijke verzorging precies was en zij veel beter in staat waren daarover een oordeel te vellen.⁴² Op deze mogelijkheid hadden de humanisten waarschijnlijk al die tijd tevergeefs gewacht. De humanisten waren er helemaal niet zeker van of de enquête wel zo'n succes zou worden.

³⁹ Vertrouwelijk rapport HV over gesprek met Minister van Defensie, 5 januari 1960, Archief HV, inv.nr. 431.

⁴⁰ Ibidem, nr. 65a, memorie van antwoord, 8.

⁴¹ M.R.H. Calmeyer, *Herinneringen. Memoires van een christen, militair en politicus* (ingeleid en bewerkt door J. Hoffenaar) (Leiden 1997) 606, n. 32.

⁴² IISG Amsterdam, Archief HWG in de PvdA, nr. 23, 'Stukken betreffende de Stichting Humanistisch Thuisfront 1960-1962', overzicht activiteiten Humanistisch Thuisfront, 3.

Dat viel alleszins mee. Er kwamen 6121 positieve antwoorden binnen.⁴³ De humanisten waren zeer verheugd met het resultaat. Zij waren ervan overtuigd dat zij met hun bewijs van de gebleken behoefte niet lang meer zouden hoeven wachten voor de raadslieden zouden worden toegelaten tot het leger. Bij de eerstvolgende begroting van Defensie zou de humanistische verzorging zeker weer aan de orde worden gesteld.

Een laatste strohalm voor de confessionelen

De houding van de katholieken ten opzichte van het moderne humanisme leek een stuk positiever te zijn geworden aan het eind van de jaren vijftig. Er verschenen geen negatieve publicaties meer in de katholieke dagbladen en de groepen leken toenadering tot elkaar te zoeken. Toch was het nog niet overal pais en vree. De legeraalmoezeniers waren alles behalve gelukkig met de mogelijke invoering van humanistische geestelijke verzorging, zo blijkt onder meer uit een brief die hoofdlegeraalmoezenier Van Straelen aan oud-staatssecretaris van Marine H.C.W. Moorman (KVP).⁴⁴ De brief was op 6 november 1961 geschreven, toen al bekend was dat de handtekeningenactie van het Humanistisch Thuisfront waarschijnlijk zou slagen. Van Straelen hoopte dat Moorman zijn invloed zou kunnen gebruiken om de KVP-fractie ervan te overtuigen dat de ramp van het humanisme moest worden afgewend. Wanneer de minister tot de conclusie zou komen dat humanistische verzorgers de kazernes mochten betreden stelde hij voor een breed samengestelde commissie in te stellen die zou moeten onderzoeken of de raadslieden onmisbaar waren voor de beleving van de humanistische levensbeschouwing en of de reële behoefte aan verdieping in de humanistische levensbeschouwing wel bestond. De enquête had hem in ieder geval niet overtuigd.

Van Straelen had zijn verzoek niet voor niets geschreven. Moorman speelde de brief door aan partij-ideoloog magister Stokman, die zich in de voorgaande jaren uitvoering bezig had gehouden met de kwestie van de humanistische geestelijke verzorging zoals hierboven is beschreven. Stokman zag de komende begrotingsbehandeling net als de hoofdlegeraalmoezenier met gemengde gevoelens tegemoet. Hij schreef een nota voor de KVP-fractie in de Tweede Kamer getiteld: 'Humanistische verzorging in het leger?' waarin hij de fractie de tactiek voorlegde voor de komende begrotingsbehandeling, wanneer de minister bij de begrotingsbehandeling voor 1962 zou besluiten de humanistische verzorging toe te laten.⁴⁵ De tactiek van Stokman kwam overeen met het voorstel van hoofdlegeraalmoezenier Van Straelen. Er zou een commissie moeten worden ingesteld die de feitelijke toelating van humanistische geestelijke verzorgers nog wat zou uitstellen en misschien zelfs zou kunnen tegenhouden.

De commissie van advies

De humanisten hadden met spanning uitgekeken naar het moment waarop in de Tweede Kamer de begroting voor Defensie voor het jaar 1962 zou worden behandeld. Zij achtten de behoefte aan humanistisch geestelijke verzorging met het grote aantal positieve antwoorden op de enquête bewezen. De minister zou nu geen reden meer hebben de raadslieden de toegang tot de kazernes te

⁴³ J. Troost, 'de geschiedenis van de geestelijke verzorging' in: Hornix, *Raadslieden schrijven...*, 30-31 en T. Flokstra en F. Wieling, *De geschiedenis van het Humanistisch Verbond, 1946-1986* (Utrecht en Zutphen 1986) 91.

⁴⁴ Brief hoofdlegeraalmoezenier aan H.C.W. Moorman, 6 november 1961, KDC, Archief Stokman, inv.nr. 963.

⁴⁵ Nota voor de KVP-fractie 2^e Kamer. Humanistische Verzorging in het leger? Geschreven door Stokman, (zonder datering, vermoedelijk eind november 1961), KDC, Archief Stokman, inv.nr. 963.

weigeren. De KVP was intussen, zoals we lazen, op alles voorbereid. Stokman kreeg zijn zin. De confessionele partijen steunden zijn voorstel om een commissie in te stellen.⁴⁶ Minister Visser leek bijzonder gelukkig met het voorstel. Het bood hem een politieke uitweg uit de lastige problematiek die al jaren speelde. Zo kon hij de verantwoordelijkheid voor een deel bij de geestelijke groeperingen zelf leggen. Het Humanistisch Thuisfront was er niet blij mee. Op 15 december 1961 stuurde het de minister een brief waarin het zijn bezorgdheid uitsprak. Vooral de samenstelling en taakopdracht van de te vormen commissie stuitten op bedenkingen van de humanisten.⁴⁷ En terecht zoals later zou blijken.

Op 27 februari 1962 installeerde Visser de commissie van advies inzake de invoering van humanistische geestelijke verzorging in de strijdkrachten. De commissie werd voorgezeten door de raadadviseur van Defensie P. Dregmans en bestond uit drie katholieken, drie protestanten en drie humanisten. De confessionelen waren dus in de meerderheid. In twintig maanden tijd vergaderde de 'commissie-Stokman', zoals de commissie in humanistische kringen werd genoemd, veertien keer. Uit de verslagen van de hand van de directeur van de humanistische vormingstehuizen H.J.J. Lips, is op te maken dat de samenwerking tussen de confessionelen en humanisten alles behalve soepel verliep. Zij konden het niet eens worden. De protestante en katholieke afgevaardigden in de commissie weigerden de humanistische verzorging gelijk te stellen aan de godsdienstige verzorging.⁴⁸

De situatie was zo hopeloos dat de commissie na anderhalf jaar besloot de minister twee adviezen te geven. Het ene was ondertekend door de godsdienstige leden van de commissie, het andere door de humanisten. Op 21 december 1962 ontving de minister beide rapporten.⁴⁹ Visser had gedacht er makkelijk van af te komen door een commissie in te stellen, maar moest alsnog zelf aan de slag. Op 24 april 1963 verscheen een door hem geschreven nota over 'de invoering van de geestelijke verzorging vanwege het genootschap het Humanistisch Verbond in de strijdkrachten'.⁵⁰ Hij hield daarin een middenweg tussen de rapporten van de vertrouwenslieden van de kerken en de humanisten. De humanistische geestelijke verzorgers werden voor een proefperiode van drie jaar in het leger toegelaten. Op 11 december 1963 werd de nota door de Tweede Kamer voor kennisgeving aangenomen en bij KB no. 86 van 27 januari 1964 werd de humanistische geestelijke verzorging ingesteld voor drie jaar.⁵¹ Er werden vier raadslieden en een hoofdtraadsman benoemd. De proefperiode ging in op 1 september 1964. Hoewel in de Tweede Kamer aan zowel confessionele als niet-confessionele zijde in de daaropvolgende jaren nog wel werd gemopperd, bijvoorbeeld over het gedrag van sommige legeraalmoezeniers en predikanten ten opzichte van de raadslieden en over de uitbreiding van het aantal raadslieden, leek iedereen redelijk tevreden.⁵² Op 1 september 1967, twintig jaar nadat de humanisten hun eerste verzoek tot toelating tot de geestelijke verzorging hadden ingediend, werd de humanistische geestelijke verzorging definitief ingevoerd.

⁴⁶ HTK 1961-1962, 403-428.

⁴⁷ Brief Humanistisch Thuisfront aan minister Visser, 15 december 1961, Humanistisch Archief, Archief van de dienst Humanistisch Geestelijke verzorging bij Defensie, inv.nr. 3.2.3.

⁴⁸ Verslag werkzaamheden H. Lips, september-oktober 1962, Humanistisch Archief, correspondentie 1952-1962, inv.nr. 49.

⁴⁹ HTK 1962-1963, Bijlage 7166, Nota inzake de invoering van de geestelijke verzorging vanwege het genootschap het Humanistisch Verbond in de strijdkrachten, bijlage 2, advies van de vertrouwenslieden van de kerken, 10.

⁵⁰ Ibidem, Nota, 1-7.

⁵¹ Troost, 'de geschiedenis van de geestelijke verzorging', 32.

⁵² Zie bijvoorbeeld HEK 1963-1964, aanhangsel 45 en HTK 1956-1966, 784-786.

Slot

De toelating tot de geestelijke verzorging in het leger ging minder snel dan de humanisten hadden gedacht. Geheel tegen de verwachting in werd het humanisme ingezet in de strijd van de KVP tegen de doorbraak en de belichaming daarvan, namelijk de PvdA. De verkiezingsnederlaag van 1952 had de KVP hiertoe aangezet. Door de PvdA met opzet in de richting van het veroordeelde humanisme te duwen, wilde de KVP de katholieken in de PvdA terug binnen haar partij halen en de eenheid bewaren. Maar behalve de grootste concurrent was de PvdA ook de grootste coalitiepartner van de KVP. In het parlement sloeg de KVP daarom een andere toon aan dan tegen haar eigen achterban. De KVP-fracties moesten voorzichtiger zijn met hun uitspraken, om de regering niet te veel te dwarsbomen. Geestelijke verzorging van het Humanistisch Verbond werd daarom niet totaal afgewezen, maar verbonden aan allerlei voorwaarden, zoals we zagen bij de bezinningsbijeenkomsten. Met de komst van een liberale, niet-confessionele minister op Defensie merkten de confessionele partijen dat zij de toelating van humanistische geestelijke verzorging niet langer konden tegenhouden. Door middel van het instellen van een adviescommissie wisten zij voor nog enkele jaren uitstel te zorgen om op eervolle wijze de aftocht te blazen. Twintig jaar na de eerste aanvraag werd humanistische geestelijke verzorging in het leger naast de bestaande godsdienstige verzorging ingevoerd. •

Hobbezak of keurslijf?

Vrouwenmode in de Nederlandse satirische pers, 1899-1905¹

• Marloes Huilken

Een terrein waarop veranderingen in de samenleving en man-vrouw verhoudingen zichtbaar worden is de mode. In de periode tussen circa 1880 en 1920 vond een aantal ingrijpende veranderingen plaats in de vrouwenmode. Deze veranderingen traden onder andere op als gevolg van de strijd voor emancipatie van de vrouw tijdens de zogenoemde eerste feministische golf. De feministen uit de eerste feministische golf kwamen in verzet tegen ongerechtvaardigde sekseverschillen in de maatschappij. Deze strijd voor maatschappelijke en politieke gelijkberechtiging van de vrouw leidde tot een grotere participatie van vrouwen uit de midden- en hogere sociale klassen aan activiteiten buiten de huiselijke kring. Op het gebied van kleding heeft het feminisme in de periode rond de eeuwwisseling twee belangrijke invloeden doen gelden. In de eerste plaats ageerden feministes tegen het dragen van kleding die de beweging van de vrouw belemmerde, in de tweede plaats bracht het feminisme kledingstukken uit de herengarderobe in de damesmode.²

Mode is dikwijls onderwerp van spot of discussie. Centraal in dit artikel staat een analyse van de manier waarop reformkleding voor vrouwen in de periode 1899-1905 werd afgeschilderd in de Nederlandse satirische pers. De ontwerpers en voorstanders van reformkleding hadden als doelstelling gezonde en praktische kleding te ontwerpen. Zij verwierpen het gangbare strak insnoeren van het lichaam in een korset, het dragen van te zware kleding en het dragen van niet-ademende kleding. In 1899 werd de Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleding opgericht en zijn de eerste reacties in de satirische pers op de nieuwe mode te vinden. In 1905 heeft de reformkleding inmiddels redelijke bekendheid en acceptatie in het Nederlandse modebeeld verworven, en neemt de belangstelling in de satirische pers af. Er is vrij veel literatuur verschenen over veranderingen in de vrouwenmode rond de eeuwwisseling. Systematisch onderzoek naar reacties in satirische tijdschriften op deze veranderingen is echter nog niet verricht. De periode rond de eeuwwisseling kende het bestaan van een tamelijk groot aantal satirische tijdschriften. Onder invloed van de industrialisering, de emancipatie van diverse bevolkingsgroepen en de voortgaande alfabetisering, ontwikkelde de satirische pers zich. Een satirisch tijdschrift bezat een weldoordachte combinatie van ernst en humor, verscheen regelmatig (niet dagelijks maar meer dan eens per jaar) en kende een aantal vaste rubrieken. De mengeling van ernst en humor diende om de lezer 'de waarheid' te onthullen en hem/haar te attenderen op de rotte plekken in de samenleving. Satirische tijdschriften uit deze periode hadden meestal een beperkte verschijningsperiode, bovendien zijn de bladen in veel gevallen verloren gegaan of onvolledig bewaard. Een probleem bij een onderzoek naar de manieren waarop over mode werd geschreven en

¹ Dit artikel is gebaseerd op mijn ongepubliceerde paper: 'Vrouwenmode in spotprenten 1895-1905. Een analyse van de manier waarop in satirische tijdschriften en spotprenten werd gereageerd op de opkomst van de fietsmode en reformkleding in Nederland, Engeland en Duitsland' (KUN 2000).

² K. de Leeuw, *Kleding in Nederland 1813-1920. Van een traditioneel bepaald kleedpatroon naar een begin van modern kledinggedrag* (Hilversum 1992) 412-413, 418.

getekend, is dan ook de beschikbaarheid en continuïteit van tijdschriften.³ In dit artikel worden spotprenten uit de satirische bladen *De Ware Jacob*, *Het Zondagsblad van het Volk* en het nieuwsblad *De Amsterdammer Weekblad voor Nederland* geanalyseerd. Deze drie bladen kenden een continue verschijning en richtten zich op een breed publiek. Allereerst wordt echter in het kort uiteengezet welke veranderingen hebben plaatsgevonden in de vrouwenmode vanaf het begin van de negentiende eeuw en in hoeverre deze veranderingen in het licht van vrouwenemancipatie en feminisme kunnen worden gezien. Vervolgens wordt ingegaan op de opkomst van de reformbewegingen, waarbij speciale aandacht is voor de 'kwestie Treub'. De vooraanstaande gynaecoloog Hector Treub ontketende in 1902 een publieke discussie door zich tegen de reformkleding uit te spreken en voor het dragen van korsetten.

Veranderingen in de vrouwenmode en feminisme

In de negentiende eeuw vonden op het gebied van de vrouwenmode voortdurend veranderingen plaats. In het begin van de eeuw werd vooral lichte kleding gedragen. Het korset werd niet meer gebruikt en vrouwen liepen rond in luchtige witte kleding, die dikwijls een imitatie was van gewaden uit de Oudheid. Deze kleedstijl was een reactie op de kunstmatige en ongemakkelijke kleding uit het Ancien Regime.⁴

Rond het jaar 1820 werd deze vrijheid echter weer beperkt en kwam het korset opnieuw in de mode. De vrouw werd bedekt onder steeds ingewikkeldere, duurdere en belemmerende kleding. In de jaren dertig zette dit proces zich in hevigere mate voort. In de jaren veertig werd bovendien de crinoline (een koepelvormige onderrok) geïntroduceerd, die de bewegingsvrijheid van de vrouw verder beperkte. In de jaren zestig moest deze crinoline plaatsmaken voor de *queue de Paris*, een met baleinen of ijzerdraad verstevigd onderkledingstuk, dat een jurk of rok een over het achterwerk opbollende vorm geeft.⁵

Hoewel de mannenmode in de negentiende eeuw eenvoudig, redelijk functioneel en stabiel bleef, veranderde de mode voor vrouwen dus regelmatig. De vrouw moest fysiek aantrekkelijk zijn en op moreel gebied een lichtend voorbeeld vormen. Het korset was een duidelijk voorbeeld van deze twee elkaar tegensprekende eisen. Het korset belemmerde de natuurlijke bewegingen van de vrouw, en deed afbreuk aan haar gezondheid. Tegelijkertijd was het korset ontworpen om de seksuele aantrekkingskracht van de vrouw te benadrukken.⁶

Een van de eerste pogingen om de vrouwenmode te veranderen kwam in 1849 toen de Amerikaanse feministe Amelia Bloomer (1818-1894) de *Bloomer* ontwierp, een wijde broek die onder rokken gedragen kon worden. Het doel van dit kledingstuk was de vrouw te bevrijden van de noodzaak teveel onderrokken te dragen. Het gebruik van de *Bloomer* kreeg echter niet veel navolging. De broek werd tot onderwerp van spot gemaakt door tegenstanders van de vrouwenbeweging. Veel feministes zagen ervan af de *Bloomer* te dragen omdat het leidde tot de associatie feministe-manwif.⁷ De *Bloomer* deed pas opnieuw zijn intrede toen de opkomst van de fiets aan het einde van de negentiende eeuw grotere belangstelling bracht voor het dragen van broeken. Tijdens de tweede helft

van de negentiende eeuw was de roep om hervorming van de vrouwenkleding echter steeds sterker geworden. Artsen, esthetici en voorstanders van gezonde lichaamsontwikkeling toonden aan hoe verwoestend het strak insnoeren van het bovenlijf voor vrouwen kon zijn.⁸

In de periode 1880-1920 werd kleding steeds meer een gespreks- en discussieonderwerp. De modernisering van de uiterlijke verschijning van de vrouw leidde tot discussies over het (on)zedelijk gehalte van haar kleding en lichaamsverzorging.⁹ Feministes streden voor politieke en maatschappelijke gelijkberechtiging van vrouwen. Vrouwen uit de middengroepen en hogere sociale klassen gingen in steeds grotere mate deelnemen aan activiteiten buiten de huiselijke kring. Ze hadden vaker vervolgonderwijs genoten en begaven zich dikwijls buitenshuis. In het leven van deze vrouwen was de traditionele kleding een belemmering. Met name in de sport was praktische kleding gewenst. De broek was voor sportieve activiteiten een geschikt, maar omstreden kledingstuk. In Nederland sportten de meeste dames dan ook in een eenvoudige rok.¹⁰

Het streven naar vrijheid en individualiteit ging binnen de vrouwenbeweging gepaard met fel verzet tegen de bestaande 'gruwelmode'. De hervorming van de kleding was een belangrijk onderdeel van de vrouwenemancipatie. Gekleed gaan volgens de heersende mode werd door de feministes tegen het einde van de negentiende eeuw gezien als een teken van afhankelijkheid. De vrouwenbeweging keerde zich met name tegen het idee dat de vrouwenmode bedoeld was om mannen te bekoren. Deze strijd riep aversie en agressie op. Feministes werden zelden mooi of aantrekkelijk afgebeeld, maar veelal getoond als 'manwif'. De publieke opinie keerde zich vaak tegen de kledinghervormers en feministes. De meeste steun voor hervormingen werd gevonden bij artsen en hygiënisten.¹¹ De strijd tegen het korset, het opnemen van elementen uit de herenkleding in de damesgarderobe en de sportkleding van dames waren in de periode 1890-1920 dikwijls onderwerp van grappen en karikaturen.¹²

Vrouwen ageren voor gezonde kleding: de opkomst van de reformbewegingen

In 1899 werd in Nederland de Vereniging voor Verbetering van Vrouwenkleding (V.v.V.v.V.) opgericht. De V.v.V.v.V. werd opgericht naar aanleiding van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898, waar een prijsvraag werd uitgeschreven voor het ontwerpen van een kostuum voor de werkende vrouw. In het buitenland ontstonden soortgelijke reformbewegingen. Het doel van de V.v.V.v.V. was om voor alle vrouwen uit alle klassen gezonde, praktische en mooie kleding te helpen verwezenlijken. De voornaamste strijdpunten van de vereniging waren het tegengaan van het insnoeren van de taille door middel van een korset, te zware kleding en overmatige verwarming van het lichaam door het dragen van niet-ademende kleding. De belangrijkste taak van de vereniging was de uitgave van het *Maandblad der Vereniging voor Verbetering van Vrouwenkleding*. In dit blad waren artikelen opgenomen die het nut van reformkleding bepleitten, bovendien waren in elk blad patronen en zelfmaak-tips opgenomen. In het begin stond vooral de hygiëne centraal, maar vanaf 1903 nam ook de belangstelling voor de artistieke vormgeving toe. Aanvankelijk was de feministe Suze Groshans de hoofdredactrice van het blad, van 1902 tot en met 1905 was dit E. M. Rogge. In 1910 veranderde de

³ S. Gabriëls e.a. ed., *Paljassen van de pers. Satirische tijdschriften, 1848-1940* (Amsterdam 1990) 24.

⁴ S. Kern, *Anatomie en noodlot. Een cultuurgeschiedenis van het menselijk lichaam* (Baarn 1977) 19.

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem, 21.

⁷ E. Wilson, *Adorned in dreams. Fashion and modernity* (London 1985) 209.

⁸ Kern, *Anatomie en noodlot*, 21-22.

⁹ De Leeuw, *Kleding in Nederland 1813-1920*, 256-257.

¹⁰ Ibidem, 272.

¹¹ I. Polak, *Geloof mij vrij, mevrouw. Een bloemlezing uit vrouwentijdschriften tussen 1870 en 1920* (Amsterdam 1984) 161.

¹² De Leeuw, *Kleding in Nederland 1813-1920*, 284.

naam van het blad in *Onze Kleding*, omdat het zich van nu af aan wilde toelagen op alles wat tot het kledingvraagstuk van de vrouw behoorde. Naast het uitgeven van het maandblad, bestonden de activiteiten van de V.v.V.v.V. uit het organiseren van lezingen en tentoonstellingen. Tevens werden brochures uitgegeven en schreef men soms prijsvragen uit voor het ontwerpen van reformkleding. De vereniging groeide vanaf haar oprichting snel, in 1900 telde ze 650 leden, in 1902 1600 en in 1903 al een kleine 2000. Hiermee was de V.v.V.v.V. groter dan soortgelijke verenigingen in het buitenland. Het aantal vrouwen dat reformkleding droeg is bovendien naar alle waarschijnlijkheid groter geweest dan het aantal leden.¹³

Bijna alle leden van de V.v.V.v.V. behoorden tot de midden- en hogere sociale klassen, met name uit links-liberale en sociaal-democratische hoek. Minder gegoeden konden niet opeens overgaan tot het aanschaffen van nieuwe kleding, bovendien was de reformkleding aanvankelijk nogal excentriek vormgegeven. De vereniging probeerde echter voor elke sociale klasse kleding te ontwerpen. Ze maakte reclame voor haar reformkleding in zeer diverse vrouwenbladen. In 1902 trad een scheuring op in het hoofdbestuur van de V.v.V.v.V. doordat radicale kledinghervormers zich niet konden verenigen met de meer gematigde stroming. De gematigden traden uit het hoofdbestuur. Het hoogtepunt van de vereniging was de oprichting van de Vakschool voor Vrouwen- en Kinderkleding in 1909.

De medewerkers van de V.v.V.v.V. waren afkomstig uit verschillende politieke hoeken. De politieke kant van de zaak werd dan ook niet belicht. De V.v.V.v.V. besteedde geen specifieke aandacht aan de emancipatie van vrouwen. Men nam bijvoorbeeld geen standpunt in over de strijd voor vrouwenkiesrecht. Geprobeerd werd aan te tonen dat men niet tegen mannen was, maar slechts voorstander van gelijkheid van vrouw en man. Veel feministes droegen reformkleding, dit was echter niet altijd het geval. De V.v.V.v.V. klaagde in 1909 dat driekwart van de feministes nog traditionele kleding droeg. Veel feministes in Nederland en in het buitenland droegen met opzet traditionele kleding, uit angst door hun kleding anders een negatieve indruk te vestigen. Een aantal bekende feministes was echter lid van de vereniging, onder wie Aletta Jacobs (1854-1929), Martina Kramers (1863-1934) en Esther Welmoet Wijnaendts-Francken Dyserinck (1876-1956).

Publieke discussie over reformkleding: de 'kwestie Treub'

Tegen het einde van 1902 ontstond in een aantal Nederlandse dag- en weekbladen een discussie over het nut van reformkleding. De vrouwenarts prof. Hector Treub (1856-1920) reageerde in het damesblad *De Hollandsche Liefde* op de vraag naar het nut van reformkleding. Hij schreef in het nummer van drie december: 'Ook mij verveelt het gezeur over vrouwenkleding en analoog over vrouwengedoe meer dan erg.' Treub beschouwde een goed passend korset als onmisbaar voor het steunen van de buikwand en borstspieren. Hij vond het korset vanuit esthetisch oogpunt eveneens te prefereren boven de reformkleding die in de volksmond de naam 'hobbezak' kreeg. De strijdsters voor reformkleding zouden deze benaming overnemen als geuzennaam.

Treubs uitlatingen ontketenden vele reacties, mede omdat hij rond 1900 de meest vooraanstaande vrouwenarts in Nederland was.¹⁴ De pers, ook de satirische, nam in een aantal

¹³ Deze paragraaf is gebaseerd op: Schnitger en Goldhoorn, *Reformkleding in Nederland*, 1- 16 en C. Schnitger, 'Ijdelheid hoeft geen ondeugd te zijn. De Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleding', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis. De eerste feministische golf* 6 (1985) 163-186.

¹⁴ Ibidem, 25-26.

gevallen duidelijk stelling in inzake de 'kwestie Treub'. In het buitenland heeft een dergelijke publieke discussie in de pers niet plaatsgevonden. In Duitsland werd echter in dezelfde periode wel aandacht besteed aan het al dan niet dragen van korsetten. Dit kwam bijvoorbeeld in het Duitse satirische tijdschrift *Simplicissimus* naar voren. In Engeland kreeg de strijd voor reformkleding minder aanhang. In het spotblad *Punch* was de kleding nauwelijks een thema.¹⁵

Reacties in de satirische pers op de reformkleding, 1899-1905

De satirische pers besteedde in de periode 1899-1905 op een aantal verschillende manieren aandacht aan de opkomst van de reformkleding. In totaal zijn achttien prenten gevonden in *De Amsterdammer*, *De Ware Jacob* en *Het Zondagsblad van het Volk*. Om de spotprenten te duiden zijn ze in vier verschillende categorieën ingedeeld. De eerste categorie omvat prenten waarin de reformkleding op zichzelf wordt bespot. Niet de vrouw die reformkleding draagt, maar de kleding is onderwerp van spot. Binnen deze categorie vallen tevens prenten die spotten met de traditionele kleding, en daardoor pleitten voor reformkleding. In de tweede categorie wordt de moderne vrouw (feministe) bespot door haar af te beelden in reformkleding. De vrouw is hier dus onderwerp van spot, de kleding dient slechts ter illustratie. In de derde categorie wordt de spot gedreven met publieke discussies rond de reformbeweging, zoals bijvoorbeeld in Nederland de reacties in de pers naar aanleiding van de 'kwestie Treub'. Tot slot kan een vierde categorie van spotprenten onderscheiden worden. Hoewel op deze spotprenten vrouwen zijn afgebeeld in reformkleding, betreft het 'spotonderwerp' van de prenten iets anders. Het onderscheid tussen de categorieën is niet absoluut. De categorisering dient om een indeling te maken en een typering te geven van de manier waarop de verschillende bladen met de reformkleding omgingen. In het hierna volgende wordt per tijdschrift een aantal representatieve prenten geanalyseerd.

De Amsterdammer

De Amsterdammer Weekblad voor Nederland was in 1877 opgericht als *De Amsterdammer Weekblad voor handel, industrie en kunst*. Het blad wilde onafhankelijk zijn en richtte zich vooral op Amsterdam. Het karakter kan het beste omschreven worden als links-liberaal. In haar eerste verschijningsaankondiging verklaarde de redactie van *De Amsterdammer* de liberale beginselen trouw te blijven. Ze richtte zich echter niet op de behoudende liberalen maar op de vooruitstrevende radicalen die dikwijls meer democratische ideeën hadden. In de periode 1877-1907 was J. de Koo, een politiek zeer kritisch man, hoofdredacteur van *De Amsterdammer*. Vanaf 1907 kreeg het blad steeds meer een sociaal-democratisch karakter.¹⁶ Het weekblad was niet satirisch van karakter, maar deed verslag van regionaal, nationaal en wereldnieuws. De redactie telde enkele politieke tekenaars. In het blad werd wekelijks een aantal spotprenten opgenomen. Dit was de enige vorm van satire die in het tijdschrift naar voren kwam. De spotprenten waren niet altijd afkomstig van de redactie zelf, men plaatste vrij vaak spotprenten uit buitenlandse bladen.

De Amsterdammer stond positief ten opzichte van vrouwenemancipatie. Dit valt af te leiden uit de houding die de redactie aannam ten opzichte van de vrouwenbeweging. In 1885 was in het blad een

¹⁵ Conclusie op basis van analyse van *Simplicissimus* en *Punch* in de periode 1899-1905, zie het eerder aangehaalde door mij geschreven paper: 'Vrouwenmode in spotprenten 1895-1905.'

¹⁶ *De Groene Amsterdammer. 75 jaar rijp en groen* (Amsterdam 1952) 24, 30, 49-50.

artikel opgenomen, geschreven door een vrouwelijk redactielid, waarin werd gepleit voor volledige gelijkheid van vrouw en man.¹⁷ *De Amsterdammer* gaf de vrouwenbeweging in haar blad de ruimte om van zich te laten horen. Bovendien had het blad een speciale pagina voor dames, waar bekende feministes zoals Johanna Naber (1859-1941) en Wilhelmina Drucker (1847-1925) over vrouwenrechten schreven. *De Amsterdammer* zag vrouwen dus als een doelgroep voor haar blad.

In het blad zijn in de periode 1899-1905 zeven prenten opgenomen waarin op een satirische manier met de reformmode werd omgegaan. Eén prent is overgenomen uit het Duitse blad *Jugend*, de rest betreft Nederlandse prenten. Drie prenten gaan over de 'kwestie Treub'. Deze prenten hebben dus betrekking op het derde niveau van spot. Men bespot de publieke discussies rond de reformbeweging. In deze prenten van J. Braakensiek wordt niet de reformbeweging maar Hector Treub belachelijk gemaakt.

In afbeelding één wordt de strijd tegen de reformkleding van Hector Treub bespot. In de prent wordt uitgebeeld hoe Treub Andromache (links op de prent) afwijst, omdat ze geen korset draagt. De tekenaar probeert de absurditeit van Treubs eisen weer te geven door te verwijzen naar elementen uit de Griekse mythologie. Andromache is in Homerus' *Ilias* de edele gemalin van Hector. Hector Treub vervult de rol van Hector, de dappere leider van de Trojanen. De uitspraak die Treub doet: 'bij Aescupalius trek een corset aan (...)!' verwijst naar de Griekse god van de geneeskunst Asclepius.

Afbeelding twee is getiteld 'Nieuwjaarsdag'. Op deze prent staat een aantal politieke figuren afgebeeld die elkaar, ondanks hun conflicten, een gelukkig nieuwjaar wensen. Bijleveld schudt Troelsta de hand, Van Deyssel Van Eeden, president Castro keizer Wilhelm, president Kruger Chamberlain en Kuypers Staalman. Prominent vooraan, zelfs een beetje buiten de tekening, schudden Treub en een hobbezak elkaar de hand. Het plaatsen van Treub in deze politieke spotprent kan bedoeld zijn als grap, aan de andere kant geeft het wel aan dat de 'kwestie Treub' een publiek discussiepunt was. Om de grap te snappen moest men de discussie rond Treub kennen.

Vervolgens werd in maart nog een laatste prent over de 'kwestie Treub' geplaatst (afbeelding drie). In deze prent zegt de broer van Hector Treub, de links-liberaal politicus M. Treub (1858-1931), tegen Hector: 'Daar kom je alweer met je corset... zo'n dwangbuis.' Waarop Hector Treub antwoordt: 'Alles beter dan Reform en een Hobbezak.' Uit het gegeven dat in deze prent de politicus Treub is afgebeeld, kan wederom afgeleid worden dat de tekenaar de kwestie als een politiek discussiepunt zag. De vrouw in de prent die in korset werd geregen stelt de Nederlandse maagd voor. Deze prent moet aantonen dat Treub alle Nederlandse vrouwen in het korset wilde krijgen. *De Amsterdammer* zag de 'kwestie Treub' dus als een discussie waarmee uitgebreid de spot gedreven kon worden.

Eén prent neemt de 'moderne' vrouw op de hak, deze prent valt in de tweede categorie van spot. Hier wordt modern gelijkgesteld aan reformkleding. De vorst van Montenegro, Nikita (1841-1921), vraagt aan zijn dochter wat zij van zijn kleding vindt. Hij zegt hierbij dat hij zich ook wil moderniseren. De tekenaar van de prent stelt de reformkleding dus gelijk aan modern. De afbeelding geeft bovendien aan dat in hogere sociale kringen, bijvoorbeeld koningshuizen, de reformkleding aanhang vond. De dochter van vorst Nikita droeg immers reformkleding. Behalve de besproken spotprenten zijn in *De Amsterdammer* bovendien twee prenten opgenomen waarin de vrouw geen onderwerp van spot is, maar in reformkleding afgebeeld staat om de vooruitgang uit te beelden.¹⁸

¹⁷ Ibidem, 59.

¹⁸ *De Amsterdammer* 24-01-1904, 11 en 27-08-1905, 9.

De prent die overgenomen is uit *Jugend* wordt vergezeld van een gedicht over de reformbeweging en toont enkele lachende vrouwen in reformkleding. In het gedicht wordt gesteld dat de mode aan grillen onderhevig is, en dat de reformkleding slechts zo'n gril is. De reformkleding wordt belachelijk gemaakt.¹⁹

De Amsterdammer besteedde niet bijzonder veel aandacht aan de opkomst van de reformbeweging. De reformmode zelf werd nergens bespot, behalve in het overgenomen gedicht uit *Jugend*. In de publieke discussie rond Hector Treub koos *De Amsterdammer* partij voor de reformbeweging, door Treub belachelijk te maken. *De Amsterdammer* nam in de periode 1900-1905 wel een aantal prenten met vrouwen in reformkleding op, dit echter niet op een spottende manier maar meer om bijvoorbeeld begrippen als vooruitgang en moderniteit uit te beelden. *De Amsterdammer* gaf pas een reactie op de kleding, wanneer het een publiek discussiepunt werd. Waarschijnlijk stond het blad positief of neutraal ten opzichte van de strijd voor de reformkleding. Zoals al eerder vastgesteld, was *De Amsterdammer* voorstander van vrouwenemancipatie.

De Ware Jacob

De Ware Jacob was een wekelijks verschijnend spotblad in de periode 1901-1916. Het blad was vernoemd naar de figuur 'De Ware Jacob' een creatie van J.H. Speenhoff. Jacob, zoals hij in het blad genoemd werd, was getekend als een echte heer, gekleed in een pandjesjas, voorzien van hoge hoed en wandelstok. In Duitsland was in 1884 al een blad verschenen met dezelfde titel, de Nederlandse *Ware Jacob* verwees daar echter niet naar. De redactie van het tijdschrift stelde de eerste uitgave dat ze een satirisch weekblad wilde uitgeven met 'een andere humor en betere satyre, (...) in de geest van *Punch*'.²⁰ De redactie wilde onafhankelijk zijn, en een kritische houding innemen ten aanzien van de politiek, de kunst en het maatschappelijk leven. De bedoeling was humor te brengen zonder venijn. Het blad was voorzien van spotprenten, die dienden ter ondersteuning van de tekst. Hoewel het blad onafhankelijk was en zich richtte op de gehele Nederlandse bevolking, had het een libertijns karakter.²¹ Dat wil zeggen dat het blad zich niet hield aan de gevestigde regels van geloof of moraliteit.

De Ware Jacob besteedde in de periode 1901-1905 aandacht aan de reformkleding. Dit gebeurde grotendeels door de vrouwenbeweging te bespotten. In negen prenten werd direct ingegaan op de reformkleding. Bovendien werd in vier afleveringen van *De Ware Jacob* middels anekdotes of gedichten ingegaan op de reformmode. Naast deze directe reacties op de reformkleding besteedde *De Ware Jacob* in de periode 1901-1905 vrij veel aandacht aan de vrouwenbeweging. Over het algemeen was het blad negatief over de vrouwenbeweging; de strijd om het vrouwenkiesrecht werd bijvoorbeeld belachelijk gemaakt. Feministes werden dikwijls als lelijke vrouwen in reformkleding afgebeeld. In de prenten en gedichten in *De Ware Jacob* over reformkleding komen een aantal van de verschillende categorieën van spot naar voren. In vijf van deze prenten wordt de reformmode belachelijk gemaakt; in één wordt met het korset gespot. In totaal kunnen dus zes prenten ingedeeld worden in categorie één, het belachelijk maken van reformkleding of traditionele mode. De onderstaande afbeeldingen zijn hier voorbeelden van.

¹⁹ Ibidem, 19-04-1903, 11.

²⁰ R. Vegt, *Satirische tijdschriften 1848-1940* (Amsterdam 1996) 109.

²¹ Ibidem.

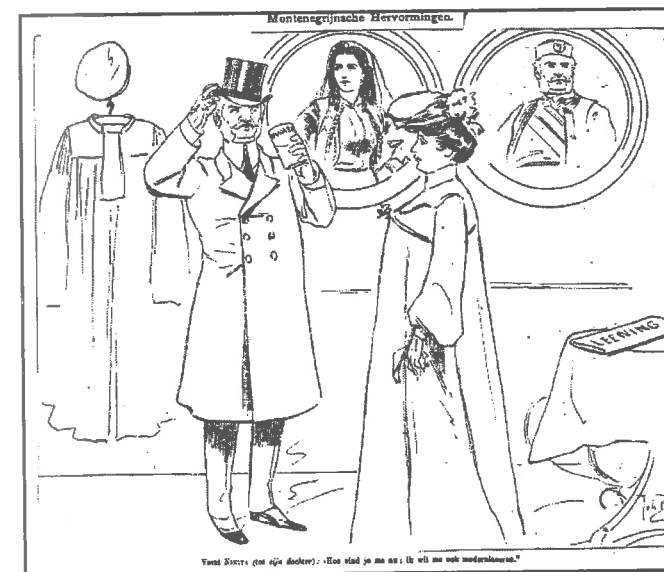
Afbeelding 1: spotprent over de 'kwestie Treub': 'De strijd om de reformkleding'. Uit: *De Amsterdammer* 21 december 1902.

Afbeelding 2: spotprent over de 'kwestie Treub' getiteld: 'nieuwjaarsdag'. Uit: *De Amsterdammer* 28 december 1902.

Afbeelding 3: spotprent over de 'kwestie Treub' 'Manifestatie en tegenmanifestatie' Uit: *De Amsterdammer* 15 maart 1903.

Afbeelding 4: spotprent over reformkleding getiteld: 'Montenegrijnsche Hervormingen'. Uit: *De Amsterdammer* 11 januari 1903.

Afbeelding 5: spotprent over reformkleding
Uit: *De Ware Jacob* 15 februari 1902.

Afbeelding 6: spotprent over reformkleding getiteld: 'Verbetering van de vrouwenkleding'.
Uit: *De Ware Jacob* 25 januari 1902.

Afbeelding 7: spotprent over de vrouwenbeweging.
Uit: *De Ware Jacob* 31 mei 1902.

Afbeelding 8: spotprent over de 'kwestie Treub'.
Uit: *De Ware Jacob* 10 januari 1903.

Uit deze prenten blijkt duidelijk dat *De Ware Jacob* de reformkleding niet esthetisch vond. In afbeelding vijf wordt spot gedreven met het pikante aspect van reformkleding. De tekenaar suggereert dat de vormen van vrouwen nu duidelijk te zien zijn doordat ze geen korset dragen maar wijde kleding. In afbeelding zes vindt Jacob het grote voordeel van de reformkleding dat hij nu meteen aan een vrouw ziet of hij met haar uit wil; haar kleding verhult immers niets. Met name dikke vrouwen die reformkleding dragen moeten het ontgelden. Bij slanke vrouwen wordt de nadruk gelegd op het onzedelijke van de reformkleding. *De Ware Jacob* heeft met betrekking tot dit onderwerp tevens de volgende korte mop opgenomen:

Vrije vrouw (in reformkleertjes): waarom noemt men ons toch eigenlijk het schoone geslacht?

Jacob: ja, dat weet ik ook niet.²²

Uit dit citaat blijkt, evenals uit de prenten, dat *De Ware Jacob* de reformkleding niet esthetisch vond.

Het bespotten van de moderne vrouw, de tweede categorie van spot, kreeg in *De Ware Jacob* eveneens aandacht. In een prent met gedicht wordt de 'moderne vrouw' op de hak genomen door haar af te beelden in reformkleding: de vrouw is dik en onaantrekkelijk. De fiets speelt eveneens een rol in de tekeningen, om het beeld van de moderne vrouw kracht bij te zetten.²³ In een andere spotprent worden twee vrouwen afgebeeld in reformkleding.

Uit deze afbeelding blijkt dat *De Ware Jacob* geen hoge pet op had van de moderne vrouw. Waar mogelijk werd zij belachelijk gemaakt en zo lelijk mogelijk afgebeeld. Moderne vrouwen werden als vormloze mannelijke wezens afgebeeld. Het tijdschrift bezat een rubriek 'Vrije Vrouwen' die regelmatig in het blad verscheen. Hierbij was een dikke vrouw in reformkleding afgebeeld. In deze rubriek werd de strijd om gelijke rechten van de vrije vrouwen op de hak genomen. *De Ware Jacob* nam een duidelijk standpunt in aangaande de vrouwenbeweging. In een reactie op de vraag van een vrije vrouw wat Jacob had tegen vrouwen, zei hij:

Er is geen studie nodig voor uwe duffe vraagstukken, voor uwe levenloze theorieën. Juist op die vergaderingen [van vrije vrouwen, MH] werd het mij duidelijk wat Prof. Rekenbroek bedoelde met: 'Eene vrouw is eene vrouw, het verschil zit alleen in de handen en voeten.'²⁴

Hieruit kan afgeleid worden dat Jacob de vrouwenbeweging niet serieus nam.

In *De Ware Jacob* werd eveneens ingegaan op de 'kwesie Treub'; dit valt onder de derde categorie van spot. In tegenstelling tot *De Amsterdammer* koos *De Ware Jacob* partij voor Treub. De voorpagina van het nummer van 10 januari 1903 is gewijd aan deze discussie (afbeelding acht). Jacob droeg de prent op aan Treub en schilderde de vrouw in reformkleding lelijk af. Jacob onderschreef de mening van dokter Treub dat de reformkleding niet esthetisch was. Boven de tekening staat geschreven: 'Eerbiedig opgedragen door Jacob, altijd nog aan het adres van prof. Treub. Model: 'hobbezak' Daaronder staat tussen haakjes geschreven: 'het is maar gelukkig dat "reform" geen "no-form" hoeft te zijn.'

²² *De Ware Jacob* 7-06-1902, 189.

²³ Ibidem, 23-11-1901, 40.

²⁴ Ibidem, 12-04-1902, 144.

De vrouw in afbeelding acht is lelijk en vormloos. Om haar mannelijke uiterlijk te benadrukken is ze afgebeeld met een sigaret in de mond en een bril op haar neus. *De Ware Jacob* liet duidelijk blijken vrouwenemancipatie niet serieus te nemen. Waar mogelijk werden de vrije vrouwen beledigd. De reformkleding werd vooral afgekeurd, omdat ze vrouwen onaantrekkelijk maakte. De prenten in *De Ware Jacob* tonen de reformkleding op twee manieren. Enerzijds wordt de kleding zo afgebeeld dat de vrouwelijke vormen goed tot uitdrukking komen en het onzedelijke karakter van de reformkleding duidelijk wordt. Anderzijds wordt benadrukt dat deze vrouwenkleding vormloos is. De functie van de vrouw was volgens *De Ware Jacob* vooral er aantrekkelijk uit zien.

Vegt stelde in *Satirische tijdschriften 1848-1940*, dat het karakter van *De Ware Jacob* te omschrijven viel als libertijns en non-conformistisch.²⁵ Met betrekking tot de vrouwenbeweging en de opkomst van de reformkleding was *De Ware Jacob* echter zeer behoudend en conformistisch. Het blad claimde zich op de gehele Nederlandse bevolking te richten, maar waarschijnlijk werd alleen het mannelijke deel bedoeld. De vrouw werd niet serieus genomen en haar pogingen tot emancipatie werden door Jacob belachelijk gemaakt. Hoewel het blad in zijn statuut stelde dat het soortgelijke humor wilde bieden als *Punch*, humor zonder venijn, kan geconcludeerd worden dat ten opzichte van de vrouwenmode en -beweging de reacties van *De Ware Jacob* hard en soms zelfs sarcastisch waren.

Het Zondagsblad van Het Volk

Het Zondagsblad van Het Volk verscheen in de jaren 1902-1906. Het blad was een wekelijkse bijlage van *Het Volk*, partijorgaan van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP). *Het Zondagsblad* wilde vooral het socialistische gedachtegoed propageren. Het blad bracht satire in de vorm van spotprenten, gedichten en artikelen.²⁶ Het tijdschrift had vooral een politiek karakter. De vaste tekenaar van *Het Zondagsblad* was Albert Hahn. In de periode voor 1902 bestond ook al een zondagsbijvoegsel, dit was echter niet satirisch. Na 1906 veranderde de titel van *Zondagsblad* in *De Notenkraker*. Naast satire bracht *Het Zondagsblad* echter ook serieuze artikelen en rubrieken.

Het blad besteedde weinig tot geen aandacht aan de opkomst van de reformbeweging en -kleding. Dit is te verklaren vanuit het karakter van het blad. Het weekblad diende ter emancipatie van de arbeidersklasse. De discussies rond reformkleding waren zaken waarmee de hogere sociale klassen zich bezighielden. De arbeidersvrouw kon het zich niet veroorloven ineens over te schakelen op een geheel nieuwe kledingstijl. De V.v.V.v.V. richtte zich in haar doelstelling op alle groepen uit de samenleving, in de praktijk werd de kleding in haar beginperiode alleen gedragen door vrouwen uit hogere sociale klassen.²⁷

Toch besteedde *Het Zondagsblad* in twee gevallen aandacht aan reformkleding. Op 20 november 1904 is in het blad een afbeelding opgenomen van een gezonde ribbenkast en een door het dragen van een korset vergroeide ribbenkast²⁸. Deze prent was bedoeld om jonge meisjes te wijzen op de schadelijke gevolgen van het dragen van een korset. Hoewel *Het Zondagsblad* een satirisch blad was, zijn deze prent en de bijbehorende tekst dat niet. Op 11 juni 1905 werd vervolgens wel een spotprent

²⁵ Vegt, *Satirische tijdschriften*, 109.

²⁶ Ibidem, 111.

²⁷ Schnitger en Goldhoorn, *Reformkleding in Nederland*, 15.

²⁸ *Het Zondagsblad van het Volk*, 20-11-1904, 172.

opgenomen waarin de reformkleding ter sprake kwam.²⁹ In deze prent wordt toenmalig minister-president Abraham Kuyper (1837-1902) belachelijk gemaakt. De spotprent bestaat uit verschillende afbeeldingen, waarin wordt ingegaan op de zaken die Kuyper volgens de tekenaar wil bereiken of heeft gedaan. Eén van deze tekeningen verwijst naar de reformbeweging. Kuyper staat tegenover een vrouw in reformkleding met een korset in zijn handen. De ondertitel luidt: 'In het leven der burgers zou nieuwe zedelijkheid gebracht moeten worden na de zondige afdwalingen van den laatsten tijd.' Het doel van deze prent was de bekrompenheid van Kuyper aan te tonen, de reformkleding is niet het onderwerp van spot.³⁰

In een sociaal-democratisch blad als *Het Zondagsblad* werd dus vrijwel geen aandacht aan de reformbeweging en -kleding geschonken.

Besluit

Reformkleding werd in de satirische pers in de periode 1899-1905 op een tamelijk uitvoerige manier op de hak genomen. Elk van de onderzochte bladen besteedde aandacht aan de nieuwe mode. De Nederlandse reacties zijn deels toe te schrijven aan de 'kwesie Treub', maar ook aan andere aspecten van de veranderde vrouwenmode, zoals de nieuwe esthetiek, werd aandacht geschonken. *De Amsterdammer* en *De Ware Jacob*, beide bladen voor de burgerij, gingen uitgebreid op mode in, terwijl *Het Zondagsblad van het Volk* er nauwelijks bij stil stond. De reformkleding kreeg dan ook de meeste aanhang bij de burgerij, voor arbeidersvrouwen was de nieuwe kleding dikwijls onbetaalbaar. De spot over reformkleding was over het algemeen mild van karakter. Het aspect waarmee het meest de spot werd gedreven was de vormloosheid van de kleding. Vrouwen in reformkleding waren vormloze wezens en 'manwijven'. Met name *De Ware Jacob* was deze mening toegedaan. De reformkleding werd niet esthetisch gevonden. Bovendien werd in dit blad de reformmode vooral 'gebruikt' om feministes te bespotten. *De Ware Jacob* verwierp elk aspect van vrouwenemancipatie. Met name over de vrouwenbeweging was de mening van het blad hard en zelfs sarcastisch.

Het verband tussen feminisme en reformkleding werd in de satirisch pers regelmatig gelegd, maar in de praktijk wenste de V.v.V.v.V. zich niet te sterk met de vrouwenbeweging te associëren en droegen feministes vaak nog de traditionele kleding. Toch maakte de reformkleding deel uit van het totale modebeeld. *De Amsterdammer* had in haar prenten ook vrouwen in reformkleding afgebeeld, zonder dat dit onderwerp was van spot. Blijkbaar werd de nieuwe manier van kleden bij een deel van de bevolking geaccepteerd.

²⁹ Ibidem, 11-06-1905, 398.

³⁰ Beide prenten konden niet opgenomen worden, vanwege de slechte staat waarin *Het Zondagsblad* zich bevindt.

Barbaars maar belangrijk

De Middeleeuwen in het oordeel van de Verlichting

• Peter Raedts

De dom van Straatsburg

Begins april 1770 kwam de jonge Goethe in Straatsburg aan om daar aan de universiteit zijn rechtenstudie te voltooien. Beslissend voor zijn toekomst was de ontmoeting die hij daar had met Johann Gottfried Herder. Ofschoon Herder maar een paar jaar ouder was dan Goethe begon hij al een beroemdheid in Duitsland te worden, vooral om zijn pogingen de Duitse cultuur te vernieuwen door een herbezinning op haar oorsprong, de oud-Germaanse literatuur en de volksoverleveringen. Het was Herder die Goethe ervan overtuigde dat ook hij zijn leven moest wijden aan de herleving van de Duitse taal en literatuur. Om daarmee een begin te maken stuurde Herder Goethe het platteland rond Straatsburg op om daar traditionele ballades en volksliederen te verzamelen en op te tekenen, voordat zij voorgoed verloren zouden zijn gegaan.¹ Veel meer echter dan de volksliteratuur was het de dom van Straatsburg die Goethe bewust maakte van de scheppingskracht van Duitse meesters en daarmee van het grootse en unieke verleden van Duitsland zelf. Goethe raakte overweldigd door de schoonheid van de dom: 'Ein ganzer, großer Eindruck füllte meine Seele... Wie oft bin ich zurückgekehrt, diese himmlisch-irdische Freude zu genießen, den Riesengeist unserer ältern Brüder in ihren Werken zu umfassen.' Dat verraste hem des te meer, omdat hij, naar eigen zeggen, vol zat met de vooroordelen van zijn tijd dat gotiek gelijkstond met ongeordendheid, onnatuurlijkheid, overladenheid, ja eigenlijk met alles waaraan een mens met goede smaak een hekel hoorde te hebben.² En nu zag hij met eigen ogen waartoe het genie van een middeleeuws bouwmeester als Erwin von Steinbach, de architect van de dom, in staat was. Hij was erin geslaagd om uit alle disparate elementen van de gotiek een levend geheel te scheppen, een monument dat ieder die het beschouwt zal vullen met het 'tiefste Gefühl von Wahrheit und Schönheit der Verhältnisse, wirkend aus starker, rauher deutscher Seele, auf dem eingeschränkten düsteren Pfaffenschauplatz des *medii aevi*'.³ In de bouwer van de Straatsburger dom verheerlijkte Goethe dus niet de Middeleeuwen als tijdperk maar het genie van de kunstenaar die in zijn kunstwerken alle beperkingen van tijd en ruimte overstijgt en ons een glimp van inzicht verschaft in de wereld van het eeuwig ware en schone.⁴

Toch is zijn essay van beslissende betekenis geweest voor de omslag in het beeld van het middeleeuwse verleden aan het einde van de achttiende eeuw. Nog nooit had iemand die behoorde tot

¹ Nicholas Boyle, *Goethe, the poet and his age* (2 dln.; Oxford 1997) i. 97-99, 107.

² J. W. Goethe, 'Von deutscher Baukunst' verzameld in: J. Hausteil, *Goethe über das Mittelalter* (Frankfurt am Main 1990) 16-17.

³ Goethe, 'Baukunst', 20.

⁴ W. von den Steinen, 'Mittelalter und Goethezeit' in: Idem, *Menschen im Mittelalter* (Bern en München 1967) 309-314 en W.D. Robson-Scott, *The literary background of the gothic revival in Germany* (Oxford 1965) 83-85.

de leidende intellectuelen van zijn tijd, zo onvoorwaardelijk een monument uit de Middeleeuwen geprezen en laten zien dat middeleeuwse kunstenaars in staat geweest waren tot een originaliteit die in geen enkel opzicht onderdeed voor die van de Grieken en Romeinen. Erwin von Steinbach stond voor Goethe op één lijn met alle kunstenaars uit alle eeuwen die erin geslaagd waren het universele schoonheidsideaal in de tijd vorm te geven. Daarmee nam Goethe afscheid van de overtuiging dat alleen in de Oudheid schoonheid (en waarheid) te vinden waren. Een echte liefhebber van de middeleeuwse cultuur is Goethe nooit geworden, dat blijkt alleen al uit het feit dat hij Erwin vooral prijst om diens geslaagde poging uit te stijgen boven de 'Pfaffenschauplatz des *medii aevi*'. Desondanks is Goethe een van de eersten geweest die erin geslaagd is een groot publiek te laten zien dat de Middeleeuwen een onmisbare plaats hebben in het geheel van de Europese cultuur.

'From barbarism to refinement'

Goethes hartstochtelijke pleidooi voor een oorspronkelijke en onconventionele kunst sloot aan bij de cultuurkritische geluiden die al vanaf het begin van de achttiende eeuw geklonken hadden. Toen al was er een algemeen gevoel dat kunst en literatuur veel te rationeel geworden waren en teveel beladen met benauwende regels die iedere creativiteit in de kiem smoorden. En toen al waren er kunstenaars geweest die als remedie tegen de kunstmatigheid van het classicisme de literatuur van de Middeleeuwen hadden aangeprezen om haar eenvoud, ongedwongenheid en originaliteit. Daar sluit Goethe helemaal bij aan, maar hij gaat wel veel verder in zijn essay dan de auteurs van de *Gothic revival* voor hem. Zij wilden hun publiek amuseren met verhalen over ridders, struikrovers en jonkvrouwen in onderaardse gangen. Goethe en zijn generatie hadden een enorme afkeer van deze omgang met de Middeleeuwen. Ludwig Tieck hoonde het mediëvalisme van de voorgaande generatie, het ging over niets anders dan 'Riesen, Zwerger, Gespenster, Hexen, etwas Mord und Totschlag, Mondschein und Sonnenuntergang, dies mit Liebe und Empfindsamkeit versüßlicht'.⁵ De dichters van de *Sturm und Drang* wilden een cultuuromslag forceren en gebruikten daarvoor onder meer de Middeleeuwen als breekijzer. Wat voordien niet meer dan een gezelschapsspel geweest was, veranderde bij hen in bloedige ernst.

Die verschuiving van spel naar ernst had alles te maken met de fundamentele verandering in de benadering van het verleden die zich in de loop van achttiende eeuw begon af te tekenen. De Reformatie had al de vanzelfsprekendheid van het christelijk verleden tot een probleem gemaakt, de natuurwetenschappelijke ontdekkingen van mannen als Copernicus, Galilei en Newton hadden de autoriteit van de geleerden der Oudheid ondergraven, de ontdekkingsreizen en de daaropvolgende kolonisatie hadden Europa in contact gebracht met culturen die niet in het traditionele geschiedverhaal van Bijbel en klassieken voorkwamen. Vooral de ontdekking van de Indiaanse culturen van Amerika veroorzaakte een enorme schok, omdat zij, in tegenstelling tot landen als India en China, werkelijk in geen enkel bestaand schema ingepast konden worden. Het fascinerende van de Indianen was met name, dat zij - in de ogen van Europese geleerden - een primitief cultuurstadium vertegenwoordigden dat nergens anders ter wereld voorkwam. Indianen woonden niet op één plaats, zij bedreven geen landbouw, maar leefden van wat de oerwouden en prairies waarin zij bivakkeerden

⁵ Tieck, geciteerd in: Ira Kasperowski, *Mittelalterrezeption im Werk des Novalis*, Hermaea, n.F., Bd. 74 (Tübingen 1994) 178. Voor een identieke reactie van Friedrich Schlegel zie: E. Höltenschmidt, *Die Mittelalter-Rezeption der Brüder Schlegel* (Paderborn e.a. 2000) 27.

aan vruchten en wild opleverden. Er werd van alles geprobeerd om ze toch een plaats binnen het vertrouwde kader te geven: leken zij misschien op de Germanen, zoals Tacitus die beschreven had, of op de bij Herodotus vermelde Scythen? De conclusie was dat het onmogelijk was terug te vallen op de oude schema's. De Indianen vertegenwoordigden het allerprimitiefste stadium van menselijk samenleven, dat van jagers en verzamelaars. Maar die conclusie leidde weer tot de vraag of niet alle culturen, ook de Europese, een dergelijk primitief stadium gekend hadden, en of niet het verschil tussen het hoogbeschaafde Europa en de Amerikaanse wilden eigenlijk niet veel meer was dan een ongelijkzijdigheid in ontwikkeling. Al gauw was dat geen vraag meer, maar een vaststaand feit: waar de Indianen nu nog waren, was Europa in een ver verleden ooit geweest.⁶ Het werd de taak van de geschiedenis om de ontwikkeling van dat beschavingsproces in kaart te brengen, om te laten zien dat iedere cultuur een zich gestaag ontwikkelend geheel is, waarin het hogere uit het lagere logisch voortvloeit. In dat proces doorliep iedere cultuur drie of vier stadia: het primitiefste stadium was dat van de wilden, de jagers-verzamelaars, nu nog te zien in Amerika, dan volgde de fase van (nomadische) veehouderij en (sedentaire) akkerbouw, vaak samengenomen onder het etiket barbaars. Die mondde weer uit in de fase van de commerciële beschaving, die door de achttiende eeuwse filosofen beschouwd werd als het hoogste stadium van menselijk samenleven, dat tot dan toe alleen in Europa tot volle ontwikkeling was gekomen. Vooral Schotse verlichte geleerden verheerlijkten de commercialisering van de samenleving als een beslissend stadium in het beschavingsproces.⁷

In een dergelijke beschrijving van het verloop van de geschiedenis kregen de Middeleeuwen natuurlijk een heel andere plaats dan in de christelijk-humanistische geschiedbeschouwing van de Renaissance. Zodra het verloop van de geschiedenis geconstrueerd werd als vooruitgang, viel de voorbeeldfunctie van de klassieke Oudheid grotendeels weg. Hoe indrukwekkend de prestaties van de Grieken en Romeinen ook geweest waren, zij vertegenwoordigden een gepasseerd stadium in de ontwikkeling van de mensheid. Maar veel belangrijker was dat in een genetisch model van de geschiedenis, zoals de Schotten dat construeerden, de Middeleeuwen niet langer afgedaan konden worden als een storend interval tussen Rome en de Renaissance. In een dergelijk schema is geen plaats voor onderbrekingen in de ontwikkeling, de evolutie van de mensheid gaat gestaag door, en dat betekent dat dus ook de plaats van de Middeleeuwen daarbinnen opnieuw doordacht moet worden, zij zijn immers een noodzakelijk stadium in de groei van Europa naar Verlichting en vrijheid. In de historische werken van de achttiende-eeuwse Schotse en Engelse historici zoals David Hume en William Robertson zien wij dat bewustzijn van het belang van de Middeleeuwen in de ontwikkeling van Europa langzaam en met tegenzin, maar toch zeker doordringt.

William Robertson is onder meer beroemd geworden met zijn geschiedenis van de regering van keizer Karel V (1769), één van de meest gelezen historische werken van de achttiende eeuw. In de inleiding van dat werk geeft hij een korte geschiedenis van Europa in de Middeleeuwen.⁸ Robertson

⁶ S. Stuurman, 'Tijd en ruimte in de Verlichting; de uitvinding van de filosofische geschiedenis', H. Jansen en M. Grever ed., *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum 2001) 89, 9-10; P. Blaas, *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees historisch bewustzijn* (Den Haag 1988) 36-38.

⁷ Roy Porter, *Enlightenment. Britain and the creation of the modern world* (London 2000) 246-257.

⁸ Apart uitgegeven in: William Robertson, *The progress of society in Europe*, ed. Felix Gilbert (London 1972).

toont zich daarin enerzijds een waardig erfgenaam van de humanisten door over de middeleeuwse cultuur met de grootst mogelijke minachting te spreken, maar tegelijk laat hij prachtig zien dat de Middeleeuwen een niet weg te denken onderdeel vormen van de geschiedenis van Europa, want dat was de tijd van 'the great steps by which [the northern nations] advanced from barbarism to refinement'.⁹ Hoe dubbel Robertsons oordeel was over de Middeleeuwen blijkt onder meer uit wat hij zegt over de scholastiek, die hij enerzijds een 'vain philosophy' noemt, die probeerde vragen op te lossen over de geheimen van het christelijk geloof, die de beperkte capaciteiten van het menselijk verstand ver te boven gingen. Maar het pure feit dat de scholastieke geleerden scherpe vragen gingen stellen getuigde wel van een geest van onderzoek die naar de toekomst wees, maar die om vruchtbaar te worden alleen een ander object moest vinden buiten de theologie.¹⁰

Net als alle andere achttiende-eeuwers achtte Robertson handel één van de belangrijkste instrumenten van de beschaving. Daarom is voor hem de belangrijkste bijdrage van de Middeleeuwen aan Europa's toekomst de herleving van de handel vanaf de twaalfde eeuw. Hij noemt de eerste initiatieven daartoe in de Italiaanse steden, het belangrijke contact tussen Italië en Vlaanderen, en hij spreekt met grote waardering over de kooplieden van de Duitse Hanze, die de ontwerpers waren van 'the first systematic plan of commerce known in the middle ages'. Dat het niet gemakkelijk was om mensen toen te interesseren voor de handel, blijkt uit de moeilijkheden die de Engelse koning Eduard III ontmoette, toen hij plannen begon te maken om zijn onderdanen te laten delen in de rijkdommen van Vlaanderen en Italië. Alleen door Vlaamse kooplieden en ambachtslieden naar Engeland te halen lukte het hem een klimaat te scheppen waarin handel en nijverheid konden gedijen. Maar daarmee legde Eduard wel de grondslag voor de positie van Engeland als de grootste van alle handelsnaties.¹¹ Robertson hield, net als Hume, niet van de Middeleeuwen, maar voor beide was het de periode waarin de grondslagen van Europa's grootheid en macht gelegd waren.

Verscheurende adelaars en vlijtige mieren

Niet anders was het in het geschiedwerk van Voltaire. Het zou heel gemakkelijk zijn - en dat is ook vaak gebeurd - om een verzameling aan te leggen van alle lelijke dingen die Voltaire gezegd heeft over de Middeleeuwen. En natuurlijk kritiseert Voltaire met name de rol van de Kerk in die tijd. Niet alleen heeft zij onwetendheid en bijgeloof bevorderd, maar wat hij de Kerk vooral verwijt is dat zij door een wereldlijke heerschappij over Europa te willen vestigen de vorsten voor de voeten gelopen heeft en daardoor het ontstaan van moderne, soevereine staten met eeuwen heeft vertraagd. Zelfs Lodewijk XIV heeft nog moeten ondervinden dat hij op wezenlijke punten geen baas in zijn eigen rijk was.¹² De later door alle Franse historici van links tot rechts zo geprezen Jeanne d'Arc wordt door Voltaire afgeschilderd als een barheid die door de Dauphin en zijn hof in Bourges op slimme manier is gebruikt.¹³

Maar tegenover deze uitvallen staat heel wat. In de eerste plaats neemt Voltaire de traditie op van de *Modernes* rond 1700 door de Oudheid grondig te ontmythologiseren. Hij bewondert de cultuur van

Griekenland en Rome, maar is ervan overtuigd dat de moderne beschaving de klassieke Oudheid op een aantal wezenlijke punten ver achter zich gelaten heeft. De gedichten van Ariosto en Tasso zijn van een schoonheid die ver uitstijgt boven de Ilias en de Odyssee. Met het werk van (middeleeuwse) kunstenaars als Cimabue en Giotto is in Italië een schilderkunst ontstaan die door haar rijke palet van kleuren en het gebruik van perspectief en *chiaroscuro* een grote vooruitgang betekent in vergelijking met de klassieken. De nieuwe Sint Pieter in Rome laat alle tempels achter zich die voordien ooit gebouwd zijn. Een wetenschapper als Galilei heeft het taalvermogen van Plato, maar heeft het grote voordeel dat hij dingen zegt die zeker en begrijpelijk zijn.¹⁴

Veel belangrijker dan de relativering van de klassieke cultuur is dat uit het hele verhaal van het *Essai* blijkt dat de oorsprong van deze geweldige vooruitgang van de laatste eeuwen gezocht moet worden in de Middeleeuwen, zoals al blijkt uit de uitspraak dat Giotto en Cimabue aan de oorsprong staan van de bloei van de moderne Italiaanse schilderkunst. Ook merkt Voltaire op naar aanleiding van het proces van Jeanne d'Arc in Rouen dat dit gruwelijke staaltje van onwetendheid en bijgeloof niet uniek is voor de Middeleeuwen maar dat zulke menselijke domheid in alle eeuwen is voorgekomen, vanaf de Oudheid tot nu toe. Dit lijkt een banale constatering, maar het is in feite een principiële breuk met de humanistische geschiedopvatting. Voltaire schildert hier de middeleeuwse cultuur niet langer af als het duistere tegenbeeld van de antieke of moderne cultuur, maar hij laat zien dat de Middeleeuwen eenzelfde mengsel van licht en duisternis vertonen als alle andere tijden in de geschiedenis, al is het wel duidelijk dat er nu meer licht is en er toen meer duisternis was.¹⁵ Voltaire behandelt de Middeleeuwen dus met dezelfde tweeslachtigheid als Hume en Robertson, waarbij ergernis over de domheid van de toenmalige mensheid telkens afgewisseld wordt met bewondering voor haar prestaties en initiatieven.

Wat Voltaire in het *Essai* eigenlijk wil laten zien is hoe soeverein gezag en burgerlijke vrijheid na de chaotische eeuwen van de Volksverhuizing geleidelijk gestalte kregen in Europa. Voltaire was een voorstander van een sterk staatsgezag, hij was een groot bewonderaar van monarchen als Frederik van Pruisen en Catharina van Rusland, maar hij was evenzeer ervan overtuigd dat het recht de grondslag van iedere staat behoorde te zijn, want vrijheid kon alleen daar bestaan, waar allen gelijkelijk door de wet tegen willekeur beschermd werden.¹⁶ De middeleeuwse geschiedenis heeft voor hem dan ook een dubbele dynamiek: enerzijds de strijd van de vorsten om hun gezag te vergroten, anderzijds de worsteling van de burgers om hun rechten te krijgen. Hun tegenstanders zijn de adel en de geestelijkheid.¹⁷ De adel van alle landen van Europa heeft altijd maar één idee gekoesterd: eigen grondbezit veilig stellen, daarover een absoluut gezag vestigen door iedereen die erop woonde tot slaaf te maken, en alle bemoeienis van een hoger gezag te weigeren of te saboteren. Vijfhonderd jaar lang is Europa onder dit feodale systeem gebukt gegaan, waardoor steden ten onder gingen, handel en kunst verstikt raakten. De belangrijkste taak van vorsten in de Middeleeuwen was dan ook om de adel onder controle te krijgen en een einde te maken aan de feodale anarchie.¹⁸ Alfred de Grote was de eerste die dat met succes probeerde, hoewel hij voor een bijna onmogelijke opgave stond. Niet alleen waren de

⁹ Robertson, *Progress*, 15.

¹⁰ Ibidem, 61-62.

¹¹ Robertson, *Progress*, 27-28, 65-67; citaat 65.

¹² Voltaire, *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*, ed. R. Pomeau (2 dln.; Paris 1963) i. 651-652.

¹³ Ibidem, i. 750-751.

¹⁴ Ibidem, ii. 169-172, i. 766.

¹⁵ Ibidem, *Essai*, i. 751.

¹⁶ Ibidem, i. 666, 774.

¹⁷ Ibidem, i. 697.

¹⁸ Ibidem, i. 524.

Engelsen hopeloos verdeeld, maar hun onafhankelijkheid werd bovendien bedreigd door een invasie van Noormannen. Desondanks slaagde Alfred erin vrede en eenheid te stichten, Noormannen en Engelsen onder één bestuur te brengen. Hij deed dat allereerst door een hoofdstad te kiezen: Londen. Maar veel belangrijker was dat hij Engeland een wijze wetgeving gaf. Hij was de grondlegger van de juryrechtspraak, verdeelde het land in overzichtelijke bestuurseenheden (de *shires*) en was de eerste die de handel aanmoedigde.¹⁹ Voltaire's ideaal wordt hier duidelijk: een sterke vorst die zijn macht gebruikte om het recht te bevorderen. Engeland was gelukkig met zijn vorsten in dit opzicht. Het werk van Alfred werd in de elfde en twaalfde eeuw voortgezet door Willem de Veroveraar, Hendrik I en Hendrik II, die de macht van de feodale adel braken door het invoeren van een centraal bestuur. Frankrijk moest wachten tot de dertiende eeuw eer het een dergelijk groot vorst kreeg in de persoon van de H. Lodewijk IX. Die maakte een einde aan de willekeur van de baronnenrechtspraak door het ambt van baljuw te creëren en door de macht van de *parlements* aanzienlijk te vergroten. Bovendien kwam hij op voor de oude rechten van de Franse (Gallicaanse) kerk en riep zo een halt toe aan de machtsuitbreiding van de paus in Frankrijk.²⁰

In hun strijd tegen adel en kerk waren de steden vanaf het begin de bondgenoten van de koningen. Koningen konden alleen bij de steden aankloppen om geld te vragen voor een beter centraal bestuur en een onafhankelijk leger.²¹ De steden van hun kant hadden de koning nodig om hun vrijheid te beschermen tegen de willekeur van adel en kerk. Door dat bondgenootschap tussen centraal gezag en stedelijk zelfbestuur konden in de late Middeleeuwen handel en industrie opbloeien en daarmee een burgerklasse die door haar vrijheidsdrang en creativiteit de echte rijkdom vormt van iedere natie.²² De Italiaanse steden waren de eerste die zich aan het deprimerende feodale gezag wisten te onttrekken en zich ontwikkelden tot rijke handelsrepublieken. De opbloei van kunst en cultuur begon dan ook in Italië in de twaalfde en dertiende eeuw en heeft daar een eerste hoogtepunt bereikt. Helaas hebben de Italiaanse republieken, en met name Venetië, één grote politieke fout gemaakt, namelijk dat de macht van het patriciaat erfelijk geworden is en geen tegenwicht heeft gekregen van een wetgevend lichaam waar burgers van verdienste hun stem konden laten horen. Daardoor is de politieke en economische ontwikkeling van Italië de laatste honderd jaar tot stilstand gekomen. Wat er gebeurd zou zijn als de toegang tot regeringskringen wel open was gebleven, laat het voorbeeld van Engeland zien, het land dat Voltaire boven alles bewonderde. Terwijl het centraal gezag zich in Engeland in de jaren 1100 tot 1300 krachtig ontwikkelde, kreeg het in de dertiende eeuw een tegenwicht in de institutie van het Lagerhuis, waardoor de wetgevende macht altijd toegankelijk gebleven is voor nieuwe mensen die zich niet op grond van hun afkomst maar op grond van hun eigen inspanningen een weg naar boven gebaad hebben.²³ In geen enkel ander land is er in de Middeleeuwen een dergelijke gelukkige combinatie tot stand gekomen tussen de twee zuilen waarop iedere staat moet rusten: een sterk soeverein gezag, dat adel en kerk kan bedwingen, en een vrije burgerij die door haar deelname aan het wetgevingsproces de heerschappij van het recht garandeert. Geen wonder dat in de moderne tijd Engeland de fakkel van Italië heeft overgenomen en tot de meest

welvarende en beschaafde natie van Europa is geworden. Het eindoordeel van Voltaire over de Middeleeuwse geschiedenis van Europa is dan ook veel minder negatief dan zijn spottende opmerkingen over baronnen en priesters doen vermoeden. Hij somt het op in één beeld: terwijl in de Middeleeuwen boven in de lucht zich een akelig schouwspel afspeelde van gieren en adelaars die in hun woede elkaar verscheurden, groeven op de grond de burgers als vlijtige mieren onopgemerkt hun holen om er hun rijkdommen in op te stapelen.²⁴ De Middeleeuwen lijken dus barbaars, maar wie goed kijkt ziet dat het eigenlijk een tijd van stille, maar onweerstaanbare vooruitgang was die nu pas openbaar geworden is.

Eeuwen van gisting

Een nog radicalere verandering van historisch besef vond in diezelfde jaren plaats in de Duitse landen. De Schotse, Engelse en Franse Verlichters waren gevoelig voor historische verandering en voor de evolutie van culturen, niettemin gingen zij er vanuit dat alle culturen zich ontwikkelden volgens eenzelfde patroon, van jagers, tot boeren, tot handelaars, en dat het enige wezenlijke verschil tussen culturen er een was in tijd. Zo probeerde bisschop Hurd in zijn *Letters on chivalry and romance* (1762) de riddertijd te begrijpen door haar te vergelijken met het Griekenland van Homerus. Op dezelfde manier waarop Griekenland zich ontwikkeld had vanuit een oerstadium van mythen en legenden naar de hoge cultuur van het klassieke Athene, had ook West-Europa dat gedaan.²⁵ Het was een optimistische kijk gebaseerd op de vaste overtuiging van alle verlichte intellectuelen dat de menselijke natuur in alle culturen dezelfde was, dat zij in alle tijden dezelfde was geweest en dat zij, mits zich gunstige omstandigheden voordeden, zich op dezelfde wijze zou ontwikkelen.²⁶ De Duitse verlichte geleerden begonnen daarover zo hun twijfels te krijgen.

Waarom de Duitse Verlichting een eigen koers ging varen is een omstrede kwestie. Er is al op gewezen dat Duitse juristen in het begin van de achttiende eeuw ontdekt hadden dat de structuur van het Rijk in niets leek op die van het klassieke Romeinse Rijk en overigens ook op geen enkele andere staatsvorm: het was geen monarchie, geen aristocratie en geen democratie, het had een volstrekt unieke - en overigens ook vrij bizarre - bestuursstructuur die alleen door empirisch historisch onderzoek doorgrond kon worden.²⁷ Het kan ook zijn dat Duitse rechtsgeleerden door de enorme verbroekeling van Duitsland in honderden kleine staten gevoeliger waren geworden voor verschillen tussen landen en streken dan geleerden in grote, homogene staten als Frankrijk en Engeland.²⁸ Andere onderzoekers wijzen op de invloed van het Duitse piëtisme dat zo sterk de nadruk legde op innerlijkheid en individuele verantwoordelijkheid. Daardoor zou in Duitsland meer gevoel zijn ontstaan voor wat mensen en culturen van elkaar scheidt dan voor wat ze verbindt.²⁹ Het is zeker zo

¹⁹ Ibidem, i, i. 757.

²⁰ F. Meinecke, *Die Entstehung des Historismus* (München 1946²) 263.

²¹ Voltaire, *Essai*, i. 18; Porter, *Enlightenment*, 232; G. Iggers, 'The European context of German Enlightenment historiography' in: H.E. Bödeker e.a., *Aufklärung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert* (Göttingen 1986) 233.

²² P.H. Reill, *The German Enlightenment and the rise of historicism* (Berkeley e.a. 1975) 16, 20, 94, 145.

²³ R. Vierhaus, 'Historisches Interesse im 18. Jahrhundert' in: *Aufklärung und Geschichte*, 275.

²⁴ J.J. Sheehan, *German history 1770-1866* (Oxford 1989) 174-177.

¹⁹ Ibidem, ii. 18.

²⁰ Ibidem, i. 597, 635.

²¹ Ibidem, i. 525.

²² Ibidem, i. 761, 776.

²³ Ibidem, i, 1. 705-706.

dat de eerste generatie van Duitse Verlichters vaak uit piëtistische kringen voortkwam en zich er ook blijvend mee verbonden voelde, in tegenstelling tot Frankrijk waar de Verlichting zich sterk afzette tegen Kerk en godsdienst.³⁰ Bovendien was die eerste generatie niet afkomstig uit de aristocratie maar uit een opkomend *Bildungsbürgertum* dat zich sterk afzette tegen de dominantie van de classicistische, Franse cultuur aan de Duitse vorstenhoven. Die burgers ervoeren het als een schande dat een bejubeld Duits vorst als Frederik de Grote van Pruisen geen woord Duits sprak. Als protest tegen die cultuur van aristocraten gingen zij daarom op zoek naar het eigene van de Duitse volkscultuur.³¹

Hoe het ook zij, een feit is dat de verwondering over de enorme verscheidenheid van volkeren en culturen zowel in de eigen tijd als in het verleden deed in Duitsland de vraag rijzen of de verschillen tussen al die culturen niet veel fundamenteeler waren dan alleen maar een ongelijktijdigheid in ontwikkeling. Konden culturen wel met elkaar vergeleken worden, en kon de ene cultuur wel beoordeeld worden in de termen van een andere? Het leek er veeleer op dat iedere cultuur en ieder volk een volstrekt uniek karakter had. Er was niet één menselijke natuur die zich uitdrukte in een aantal met elkaar vergelijkbare, want wezenlijke overeenstemmende culturen. Zoals ieder mens een volstrekt uniek individu vormt, zo was het ook met de volkeren en culturen; ieder had zijn eigen genie, dat zich op eigen wijze ontwikkelde en dat niet begrepen kon worden door vergelijking maar alleen door inleving. Niet herkenning, maar bevreemding moest dan ook het begin vormen van alle wetenschappen die zich met de mens en zijn geestesprodukten bezighielden. Overal in Duitsland waren vanaf 1750 dit soort geluiden te horen, maar de eerste die geprobeerd heeft een samenvattende filosofie van de geschiedenis te ontwikkelen die het unieke karakter van iedere cultuur tot uitgangspunt had was Johann Gottfried Herder (1744-1803) die wij al tegengekomen zijn als vriend van Goethe.³²

Wereldgeschiedenis was volgens Herder het samenstel van de geschiedenissen van alle verschillende volkeren en hun culturen. Ieder volk heeft zijn ingeboren eigenheid en ontwikkelt zich volgens zijn eigen, onvergelykelijke wetten. Daarom verdient ieder volk evenveel respect en moet het beoordeeld worden naar zijn eigen normen en niet naar de onze. Herder had grote vragen bij de prediking van het christendom in andere continenten en hij vroeg zich ernstig af of de missionarissen met hun boodschap niet meer schade aanrichtten dan dat zij heil brachten.³³ Maar niet alleen had ieder volk een onvergelykelijke individualiteit, ook iedere historische tijd had een heel eigen karakter dat met niets daarvoor of daarna vergeleken kon worden. Herder verweet zijn tijdgenoten dat zij zonder er verder bij na te denken vanuit gingen dat zij de gelukkigste waren van alle mensen in de best mogelijke van alle tijden en dat zij dat grote geluk met minder fortuinlijke volkeren moesten delen. Dat was volgens Herder volslagen onzin: geluk en deugd zijn in alle werelddelen en alle eeuwen gelijkelijk verbreid. Hij dreef genadeloos de spot met de 'allgemeine, philosophische, menschenfreundliche Ton

³⁰ J. Whaley, 'The protestant Enlightenment in Germany' in: R. Porter en M. Teich ed., *The Enlightenment in national context* (Cambridge 1981) 111-113.

³¹ Ch. Schmid, *Die Mittelalterrezeption des 18. Jahrhunderts zwischen Aufklärung und Romantik* (Frankfurt am Main e.a. 1979) 172-173.

³² Voor Herders geschiedfilosofie in het algemeen zie W. Förster, 'Johann Gottfried Herder: Weltgeschichte und Humanität', in: Bödeker, *Aufklärung und Geschichte*, 363-387 en I. Berlin, *Vico and Herder. Two studies in the history of ideas* (London 1976) 186-213.

³³ Von den Steinen, 'Mittelalter', 294.

unsres Jahrhunderts' die op zo grootmoedige wijze 'gönnet jeder entfernten Nation, jedem ältesten Zeitalter der Welt an Tugend und Glückseligkeit so gern "unser eigen Ideal"'.³⁴ Dat betekende niet dat Herder geen vooruitgang zag, integendeel hij was er vast van overtuigd, - en daarin bleef hij een echt verlicht filosoof- dat het uiteindelijke doel van de geschiedenis gelegen was in de realisering van wat hij noemde *Humanität*. De gang naar dat einddoel was echter geen rechte lijn. Ieder volk kent periodes van groei en verval, maar dat maakt het alleen maar nog noodzakelijker om iedere periode op zichzelf te bestuderen zonder haar te vergelijken met wat ervoor of erna komt.³⁵

Met een dergelijke visie op de geschiedenis ligt het voor de hand dat Herder tot een andere beoordeling moest komen van de Middeleeuwen en dat hij niet langer de hoge beschaving van de Oudheid zou afzetten tegen de duisternis die daarop zou zijn gevolgd. Dat is toch maar gedeeltelijk waar. Herder deed erg zijn best, maar hij had er duidelijk moeite mee om tot een afstandelijke beoordeling van de Middeleeuwen te komen. Om maar een voorbeeld te noemen: hij heeft altijd de grootste moeite gehad met de gotische architectuur. Toen hij in 1773 Goethes essay over de dom van Straatsburg opnam in de bundel *Von deutscher Art und Kunst*, plaatste hij onmiddellijk erachter een bijdrage van een obscure Italiaan waarin alle traditionele vooroordelen tegen de Gotiek nog eens netjes op een rij gezet waren.³⁶ Er was meer dan één man nodig, ook al was hij filosofisch nog zo goed toegerust, om drie eeuwen van vooroordeel te verwijderen.

Het meest positief liet Herder zich over de Middeleeuwen uit in zijn eerste ontwerp voor een nieuwe interpretatie van de geschiedenis, *Auch eine Philosophie der Geschichte* (1774). Voor hij in dat boek aan de behandeling van de Middeleeuwen begint, brengt hij zichzelf in herinnering dat geen enkele tijd en geen enkele cultuur met een andere vergeleken mag worden. De middeleeuwse riddertijd kan niet vergeleken worden met de Griekse heldentijd, want, zoals alle andere tijden, zij is: '*Einzig! - nur sich selbst gleich!*'³⁷ Dan keert hij zich fel tegen het beeld van de Middeleeuwen zoals dat naar voren komt in de werken van Robertson, Hume en Voltaire. Hun fout is dat zij eerst de donkerste kanten van de Middeleeuwen opsommen: barbarij, domheid, slechte staatsinrichting, gebrek aan goede zeden en die dan contrasteren met de vrijheid en het licht van hun eigen tijd, die zij voor het hoogste houden dat de mensheid ooit bereikt heeft. Herder wil niet ontkennen dat de Middeleeuwen in veel opzichten barbaars waren. Hij zegt ook dat hij dat niet wil verdedigen, maar dat hij die periode wel wil verklaren, omdat er geen tijd is die niet haar eigen originaliteit en creativiteit heeft.³⁸ Herder schildert een desolaat beeld van de laat-Romeinse tijd. Het was een uitgeputte, ontzenuwde, ontredde wereld, die zo dood was als een in zijn bloed liggend lijk. Europa werd van de ondergang gered doordat in het noorden een nieuwe mens geboren werd, die een nieuwe lente aankondigde. De invallen van de Germaanse stammen in het Romeinse Rijk wekten de oude wereld tot nieuw leven. In de eeuwen

³⁴ J.G. Herder, *Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit*, H. Blumenberg e.a., *Theorie 1* (Frankfurt am Main 1967) 46

³⁵ Förster, 'Johann Gottfried Herder', 364-365.

³⁶ Robson-Scott, *Literary Background*, 62-63; Von den Steinen, 'Mittelalter', 313.

³⁷ Herder, *Auch eine Philosophie*, 61 (cursivering J.G.H.), even verder (66) zegt hij nog een keer: 'Aber kein Ding im ganzen Reich Gottes, kann ich mich doch überreden! ist *allein* Mittel - alles Mittel und Zweck zugleich, und so gewiß auch diese Jahrhunderte.'

³⁸ Herder, *Auch eine Philosophie*, 64: 'Ich will nichts weniger als ... Mönchsheere, Wallfahrten, Kreuzzüge verteidigen: nur erklären möchte ich sie, wie in allem doch *Geist* haucht!'

daarna ontstond een vruchtbaar samengaan van de vitaliteit van het noorden en de wijsheid van het zuiden, nog versterkt door het ferment van het christendom.³⁹ Natuurlijk was het een periode van veel geweld, maar dat is goed te verklaren, want het was een tijd van enorme gisting, waarin uit vele onderdelen een nieuw geheel geschapen moest worden. De onderliggende eenheid van de Middeleeuwen werd gevormd door de ene Kerk en haar leider de paus en door het feit dat alle nieuwe volkeren en koninkrijken 'von einem deutschen Geschlechte' waren.⁴⁰ Op een gegeven moment slaakt Herder zelfs de verzuchting dat hij soms de voorkeur zou geven aan die tijd van ruwheid en onwetendheid boven de huidige eeuw van licht, ongeloof en filosofische vermoeidheid.⁴¹ Hier vangen wij voor het eerst een glimp op van het heimwee dat twintig jaar later één van de dragende krachten zou worden in de mateloze bewondering voor de Middeleeuwen die toen ontstond: de afkeer van de eigen tijd, die vorm krijgt in een verheerlijking van de verloren harmonie en eenvoud van die eeuwen.

Bij Herder was het niet nog niet veel meer dan een oprisping. In zijn latere werk, met name in de *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1784-1791), keerde hij helemaal terug tot het geschiedbeeld van zijn verlichte tijdgenoten en was hij veel kritischer ten opzichte van de Middeleeuwen. Zijn bezwaren tegen de middeleeuwse samenleving stonden in de *Ideen* in direct verband met zijn heftige kritiek op het Romeinse Rijk. Die kritiek vloeide direct voort uit Herders opvattingen over de uniciteit van volkeren en culturen. Romes grootheid was alleen maar tot stand gekomen door die uniciteit te negeren, door talloze volkeren en culturen aan zich te onderwerpen en het eigen karakter van die naties kapot te maken. Door het Romeinse recht op te leggen werden overal rond de Middellandse Zee veel humanere instellingen die uit de eigen aard van de onderworpen volkeren waren voortgevloeid onderdrukt en vervangen door de Romeinse adelaar. Misschien nog erger was dat Rome overal de inheemse talen verving door het Latijn tot nadeel van beide. Zowel in Rome zelf als in de provincies ging de zuiverheid van de oorspronkelijke taal helemaal verloren om plaats te maken voor een 'romanisches Gemisch'.⁴² Wat Herder de Romeinen vooral kwalijk nam, was hun vernietiging van de Griekse cultuur, die hij mateloos bewonderde en die hij dan ook -geheel tegen zijn eigen filosofische vooronderstellingen in! - aan het Duitsland van zijn eigen tijd ten voorbeeld wilde stellen. In zijn ogen was immers geen enkele natie er zo goed in geslaagd haar eigen karakter vorm te geven als de klassieke Griekse.⁴³ Het enige nut van Rome was dat het als brug fungeerde tussen het oude Griekenland en het moderne Westen, maar het was de slechtst denkbare brug, 'denn eben ihre Errichtung hat uns das meiste geraubt'.⁴⁴

Een nieuwe kans voor Europa kwam toen Rome onder de voet gelopen werd door de Germaanse volkeren, die, aldus Herder, alle huidige koninkrijken in Europa gesticht hebben en er hun

³⁹ Herder, *Auch eine Philosophie*, 51-52.

⁴⁰ 'Gärung' is Herders favoriete term om de Middeleeuwen te karakteriseren, zie *Auch eine Philosophie*, 52, 64, 65. Met 'deutsch' (68) bedoelt Herder alles wat Germaans is aan te duiden. Herder spreekt over een cultuurgemeenschap, niet over een staatsgemeenschap, zie: Berlin, *Vico and Herder*, 157-162, 186-189.

⁴¹ Herder, *Auch eine Philosophie*, 65.

⁴² J. G. Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, inl. Gerhart Schmidt (Wiesbaden 1971) 393.

⁴³ Sheehan, *German history*, 172.

⁴⁴ Herder, *Ideen zur Philosophie*, 394.

wetten aan hebben gegeven. Net als in zijn eerdere werk prijst hij de jeugdige vitaliteit van de Germanen. Ook al waren zij nog onwetend en ruw, toch zijn hun krijgsbond en stamkarakter de grondslagen geworden van de cultuur, de vrijheid en de veiligheid van Europa.⁴⁵ Jammer genoeg kon die kans om met een schone lei te beginnen maar gedeeltelijk benut worden, omdat de Germaanse volkeren in de ontwikkeling van hun eigen aard voortdurend gehinderd werden door de geestelijke erfgenaam van Rome en de keizer, de Kerk en de paus. In de *Ideen* worden de Kerk en de hiërarchie niet langer geschilderd als een bindende factor, maar als een parasiet, die het leven zoog uit alles waar zij zich op vastzette en die van het oude Rome de kunst geleerd had alles en iedereen aan zich te onderwerpen en voor haar eigen doeleinden te manipuleren.⁴⁶ De verlening van de keizerskroon aan de Duitse koning zag Herder als een prachtig voorbeeld van die manipulatie. Door de Duitse koning tot een marionet te maken van de paus diende de Romeinse Curie niet het Duitse volk maar alleen de pauselijke machtspolitiek.⁴⁷ Het ergste was wel dat de Kerk overal in West-Europa het Latijn als gemeenschappelijke taal invoerde. Daarmee beroofde zij de nieuwe volkeren van hun eigen taal en daarmee van het grootste deel van hun nationaal karakter. Het gevolg daarvan was dat de barbaarse tijden veel langer duurden dan nodig was, want alleen door de eigen, vaderlandse taal te cultiveren kan een volk zich uit de barbarij omhoog heffen. Nu duurde het meer dan duizend jaar eer de Europese volkeren hun eigen taal en dus cultuur herontdekten. Hoe anders zouden de Middeleeuwen verlopen zijn als de Germaanse volkeren over een klassiek literair werk beschikt hadden, zoals de Arabieren de Koran hebben. Dan zouden zij een getuigenis bezeten hebben van de oorspronkelijke zuiverheid van hun taal en zich teweer hebben kunnen stellen tegen de heerschappij van het Latijn.⁴⁸

Maar ondanks deze scherpe kritiek blijft Herder ook in de *Ideen* de Middeleeuwen zien als een noodzakelijk ontwikkelingsstadium in de geschiedenis van Europa. Hij spreekt met grote waardering over de stichting van de universiteiten, die hij beschrijft als bolwerken van wetenschap tegen het barbaarse despotisme van de Kerk. Net als Robinson waardeert hij de scholastiek en vooral de scherpe disputen die toen gevoerd werden, waardoor het taalvermogen van de Europeanen zeer gescherpt werd.⁴⁹ Maar zijn hoogste lof bewaart Herder voor de ontwikkeling van de steden. Als die er niet gekomen waren, zou Europa nu nog een woestijn zijn. De nieuwe steden waren de plaatsen waar vrijheid en orde heersten, waar hard gewerkt werd, en waar een gezonde en eerlijke competitie heerste tussen de ambachtslieden, die de hoge economische bloei van Europa inleidde. De steden waren de plaatsen waar voor het eerst een gemeenschappelijk, werkend Europa ontstond. Zo enthousiast wordt Herder over deze positieve ontwikkelingen in de Middeleeuwen dat hij in de conclusie zelfs zijn oordeel over de Kerk wat afzwakt. Misschien was het juk van de Romeinse hiërarchie toch nog ergens goed voor geweest, want zonder dat zou de ruwheid van de Germanen misschien wel tot permanente oorlog hebben geleid en van Europa een Mongoolse woestijn gemaakt hebben. De Romeinse kerk en de Germaanse adel hielden elkaar in evenwicht. Maar veel belangrijker was dat uit hun strijd een derde stand geboren werd, van burgers, kunstenaars en wetenschappers, die het hart vormen van een nieuwe

⁴⁵ Ibidem, 430, 433, 469.

⁴⁶ Ibidem, 504.

⁴⁷ Ibidem, 491-492.

⁴⁸ Ibidem, 508, 521.

⁴⁹ Ibidem, 545.

samenleving waarin zowel ridderschap als geestelijkheid overbodig zijn. Herder besluit met de wens dat een dergelijke samenleving snel geheel werkelijkheid zal worden.⁵⁰

Conclusie

Robertson, Voltaire en Herder behoorden tot de meest gelezen auteurs van hun tijd. Daarom is hun visie op de Middeleeuwen van het grootste belang geweest voor de omslag in de verbeelding van die tot dan toe zo verguisde tijd in de tweede helft van de achttiende eeuw. Daarbij is het niet zo'n interessante vraag of zij de Middeleeuwen nu wel of niet bewonderden. Het is wel duidelijk geworden dat zij geen van drieën ooit echte liefhebbers van de Middeleeuwen zijn geworden. Maar wat zij wel met hun werk bereikt hebben is dat daarna niemand de Middeleeuwen meer kon afdoen als een betreurenswaardig incident tussen Rome en de Renaissance, hoe eerder vergeten des te beter. Allen hebben op hun manier aangetoond dat die duizend jaar een integraal en noodzakelijk onderdeel gevormd heeft van de ontwikkeling van Europa en dat niemand het heden kan begrijpen zonder zich te verdiepen in het middeleeuwse verleden. Volgens Robertson kon niemand de politiek in de dagen van Karel V begrijpen zonder grondige kennis te hebben van de ontwikkelingen in de Middeleeuwen, Voltaire zag in de Middeleeuwen de oorsprong van de moderne concepten van soevereiniteit en vrijheid.

Voor Herder was die band tussen heden en middeleeuws verleden nog dwingender. Dat kwam in de eerste plaats, omdat hij ervan overtuigd was dat iedere tijd en cultuur het verdiende op hun eigen verdiensten beoordeeld te worden, maar ook omdat hij meende dat het eigen karakter van iedere cultuur zich het duidelijkste toonde in de oorsprong, in de volheid van het allereerste ontwaken. En ofschoon Herder een mateloze bewondering kon opbrengen voor alle culturen, variërend van de Indianen tot de Hindoes, lag de herleving van de Duitse cultuur hem het naast aan het hart. Daarom moest hij naar de Middeleeuwen en naar de Germanen teruggaan om daar de zuivere bron van de Duitse cultuur weer op het spoor te komen. Maar wat voor Duitsland opging, gold ook voor alle andere landen benoorden de Alpen. De oorsprong van de moderne Noord-Europese naties en de oorspronkelijke zuiverheid van hun genie lagen in hun middeleeuws verleden. Die koppeling van de Middeleeuwen aan de zuivere oorsprong van de natie was één van de belangrijkste redenen in de negentiende eeuw om de Middeleeuwen te gaan verheerlijken als het hart van de nationale geschiedenis. Herder zelf is die weg nooit opgegaan, bij hem ging het om een belangrijk, maar voorgoed voorbij verleden. Net als Robertson en Voltaire was en bleef hij een man die zijn ogen strak op de eigen tijd gericht hield; het uitbreken van de Franse Revolutie begroette hij als een beslissende stap op weg naar vrijheid en geluk voor alle mensen. Herder had geen nostalgisch verlangen naar de Middeleeuwen, noch zag hij de Middeleeuwen als een alternatief voor de moderne tijd.⁵¹ Wat hij wel deed was de basis leggen voor een evenwichtige en sobere evaluatie van het belang van de Middeleeuwen voor de moderne Europese cultuur zonder dat gevoel van heimwee dat de romantici bezielde, en dat op den duur de reputatie van de Middeleeuwen net zozeer zou schaden als de minachting van de humanisten.

⁵⁰ Ibidem, 549, 551-552.

⁵¹ Meinecke, *Entstehung*, 429-431.

Commodus, Hercules en de geschiedenis van een reputatie¹

• Olivier Hekster

Commodus (L. Aelius Aurelius), rom. keizer 180-192 n. C., zoon van Marcus Aurelius en Faustina, hoewel sommigen hem voor een zoon van F. en een gladiator hielden. Hij was een der ellendigste vorsten, die op den rom. keizerstroon zetelden, verkwistte schatten aan wedrennen, zwaardvechtspelen en dierengevechten, waarbij hij zelf optrad, en stelde er zijn roem in, de eerste gladiator van het rijk te zijn en zich als een tweeden Hercules te doen vereeren. Op aansporing zijner gunstelingen Perennis en Cleander liet hij met groote wreedheid de beste burgers om het leven brengen, tot hij eindelijk zelf vermoord werd.²

Commodus' slechte naam is niet helemaal aan Hollywood te wijten. Weliswaar is Ridley Scotts *Gladiator* (2000) grotendeels verantwoordelijk voor Commodus' reputatie als *bad guy* bij het filmpubliek, maar Commodus werd al lang daarvoor als voorbeeld voor slecht keizerschap aangehaald. Hij vocht in de arena, identificeerde zich met Hercules en zou alle dingen gedaan hebben die slechte keizers nu eenmaal altijd doen: moord, doodslag, incest, overspel.³ Dit beeld van Commodus is oversimplistisch, en nodig aan verandering toe. Commodus' gedrag in de arena en zijn Herculesneigingen lijken voort te zijn gekomen uit de politieke situatie waarin hij zich bevond en zijn als een symbolische vorm van machtslegitimatie te omschrijven.⁴ Commodus werd als eerste keizer 'in het purper' geboren als opvolger van een al regerend keizer.⁵ Maar zijn machtsbasis was allesbehalve stevig. Enerzijds kon hij zijn positie makkelijk legitimeren als de enige keizerszoon in een samenleving die, zo niet *de iure* dan toch *de facto*, met erfopvolging werkte. Er was geen twijfel mogelijk dat Commodus na de dood van zijn vader de troon zou bestijgen. Traditie en financiële en politieke motieven maakten een andere oplossing onmogelijk. Anderzijds was juist deze onontkoombaarheid een probleem. Er is beweerd dat het feit dat Marcus Aurelius zijn zoon *Caesar* maakte en hem van allerlei eretitels voorzag een duidelijk bewijs vormde 'of his unwavering decision to make Commodus his successor, and we may take this as proof that Marcus believed his son morally and intellectually capable of carrying on his own work'.⁶

¹ Een eerdere versie van dit artikel werd als lezing gepresenteerd aan de KUN op de 'Oudhistoricidag 2002' (11 januari). De vorm van de lezing is in essentie behouden, hoewel referenties zijn toegevoegd.

² Z.C. de Boer en C.G. Koch, *Woordenboek der Griekse en Romeinse oudheid* (Haarlem 1910²) 186.

³ Zie bijvoorbeeld Cassius Dio 73.1.1; Herodianus 1.14.8, 2.7.1; Scriptores Historiae Augustae, *Commodus*, 1.7-8, 5.4-11.

⁴ Voor een uitgebreidere versie van onderstaande discussie, zie O. Hekster, 'Commodus-Hercules: the people's princeps', *Scripta Classica Israelica* 20 (2001) 51-84 en Idem, *Commodus. An Emperor at the Crossroads* (Amsterdam 2002) 87-162.

⁵ Vgl. Herodianus 1.5.5-6.

⁶ J.C. Traupman, *The life and reign of Commodus* (Princeton 1956) 38.

Maar Marcus had helemaal geen ruimte om te kiezen. Zolang hij Commodus liet leven, was er geen enkele mogelijkheid hem politiek te negeren, zonder chaos en burgeroorlog te riskeren.⁷

Dit maakt enerzijds het belang van dynastieke aanspraken duidelijk. Anderzijds komt naar voren dat de keizer geen *positieve* keuze maakte door zijn zoon als opvolger te bestempelen. Zelfs als de *princeps* wist dat zijn zoon een risico voor het rijk was, kon hij daar buitengewoon weinig aan doen, behalve door de zoon in kwestie om te brengen. In de ruim tachtig jaar vóór Commodus' troonsbestijging waren opvolgers voornamelijk gekozen vanwege hun kwaliteiten. De keuze was beperkt tot keizerlijke verwanten, maar binnen die groep kon er naar capaciteit gekeken worden. Alle keizers na Domitianus waren ervaren generaals en organisatoren geweest. Commodus miste die ervaring en moest nog tonen dat hij in staat was de taak te vervullen die zijn dynastieke achtergrond hem vanzelfsprekend toebedeelde.

In zijn klassieke *Le pain et le cirque* heeft Paul Veyne betoogd dat van alle vormen van leiderschap alleen de absolute monarchie dynastiek kan zijn. Een dergelijke monarch moet zich als een godgekozen heerser presenteren, als een goddelijke *sotër*. Commodus erfde de troon in een staat waar politieke functies officieel niet overerfelijk waren.⁸ Hij kon zijn positie niet presenteren als de keuze van de *SPQR* (senaat en volk van Rome). Hij kon geen leider *gemaakt* worden, hij was als leider geboren. Een dergelijke presentatie neemt de macht om een keizer (zelfs symbolisch) te benoemen weg van de senaat en het militaire apparaat.⁹

Op een praktisch niveau durfde Commodus aan het begin van zijn regeerperiode zijn reputatie niet te riskeren door grensoorlogen voort te zetten.¹⁰ De soldaten zullen dat niet op prijs gesteld hebben. Commodus' verhouding tot de senatoren was ook allesbehalve goed, zeker na een door hen geïnstigeerde aanslag op de keizer.¹¹ Geen militaire glorie en geen reële machtsbasis in de senaat; goddelijke legitimatie moet een goed alternatief gekeken hebben.

Een nieuwe rijksmythologie

Met dit idee in het achterhoofd lijkt Commodus' identificatie met Hercules geen slechte zet. Hercules was uiteindelijk zelf een mens geweest, die door zijn daden voor de mensheid rust en welvaart had gebracht en daardoor onsterfelijk was geworden. In essentie is een dergelijke god niet ver verwijderd van een godgekozen keizer wiens daden rust en welvaart kunnen brengen. Munten met *providentia deorum* lieten zien hoe Commodus' keizerschap de wil van de goden was, andere munten benadrukten de gouden eeuw van voorspoed en vrede die Commodus' regering brengen zou.¹² Deze boodschap komt ook naar voren in de bekendste overgebleven buste van Commodus als Hercules; de Capitolijnse buste (afbeelding 1). Commodus is duidelijk afgebeeld met de attributen van Hercules. Zijn buste rust op een globe, met daarnaast hooins van overvloed en beeldjes van de godin Victoria. De keizer houdt verder Hercules' appels van de onsterfelijkheid in de hand. De keizer, zo lijkt duidelijk, heeft goddelijke eigenschappen, heerst over de hele wereld, en brengt voorspoed en overwinning.

Een dergelijke keizer was als enige verantwoordelijk voor zijn onderdanen en hij garandeerde het voortbestaan van de staat. Het belang van Hercules in de stichtingsmythe van de stad Rome was in deze beeldvorming een voordeel. Zoals Hercules het monster Cacus verslagen en de Ara Maxima in Rome gesticht had, zo was de keizer Commodus-Hercules de nieuwe stichter van Rome.¹³ Na een grote brand in 191 na Chr. 'herbouwde' Commodus de *Colonia Antoniniana Commodiana*. Maanden, legioenen, vloten en de senaat veranderden van naam; als de keizer als een god heerste, moest alles en iedereen aan hem verbonden zijn.¹⁴ Dit zijn niet noodzakelijkerwijze de acties van geestelijk gezond persoon, maar de structuur van de representatie lijkt duidelijk: Commodus-Hercules vormde de kern van de nieuwe Romeinse rijksmythologie.

Ook de gladiatorengevechten passen binnen die mythologie en ik zou zeggen dat de Hercules-identificatie en 'Commodus de gladiator' onlosmakelijk verbonden zijn. Als gladiator volgde Commodus de daden van Hercules, soms letterlijk en altijd symbolisch, als de held die leeuwen, monsterachtige beesten, Thraciërs en Germanen versloeg.¹⁵ Commodus presenteerde zich aan de verzamelde massa's in de arena als een capabele vechter. In het amfitheater toonde hij zijn *virtus* en militaire kwaliteiten aan zijn onderdanen. Als we moderne theorieën over gladiatorengevechten mogen geloven, probeerde Commodus als gladiator zelfs de dood symbolisch te overwinnen.¹⁶ In de arena

⁷ O. Hekster, 'All in the family: The appointments of emperors designate in the second century AD', in: L. de Blois ed. *Administration, Prosopography and Appointment Policies in the Roman Empire* (Amsterdam 2001) 35-49.

⁸ P. Veyne, *Le pain et le cirque. Sociologie historique d'un pluralisme politique* (Paris 1976) 594 en 607; Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht II* (Berlin 1878) 770. Vgl. Appianus, *Bella Civilia* 3.18.

⁹ Veyne, *Le pain et le cirque*, 540-589, vooral 542, 553-560, 565, 575-580. Vgl. L. de Blois, 'De erfenis van de Romeinse burgeroorlogen en de opbouw van de monarchie van Augustus', *Lampas* 13 (1980) 23-39, aldaar 24.

¹⁰ Er waren ook andere gegronde redenen om de oorlogen aan de Donau stop te zetten. Over deze vrede: Dio 73.2.3; SHA, *Commodus* 3.5; Herodianus 1.6.8-9; G. Alföldy, 'Der Friedensschluß des Kaisers Commodus mit den Germanen' in: Idem, *Die Krise des römischen Reiches. Geschichte, Geschichtsschreibung und Geschichtsbetrachtung* (Stuttgart 1989) 25-68; M. Stahl, 'Zwischen Abgrenzung und Integration: Die Verträge der Kaiser Mark Aurel und Commodus mit den Völkern jenseits der Donau', *Chiron* 19 (1989) 289-317; M.T. Schmitt, *Die römische Außenpolitik des 2. Jahrhunderts n. Chr. Friedenssicherung oder Expansion* (Stuttgart 1997) 180-186.

¹¹ SHA, *Commodus*, 3.9-4.3; Herodianus 1.6.6, 1.8.5; Dio 73.4.4-5; J. Aymard, 'La conjuration de Lucilla', *REA* 57 (1955) 85-91; Hekster, *Commodus*, 50-53.

¹² J.P. Martin, *Providentia Deorum. Recherches sur certains aspects religieux du pouvoir impérial romain* (Rome 1982) 339-340, nn. 235-249, met verwijzingen; C. de Ranieri, 'Providentia deorum: investitura divina e carisma della dinastia nella propaganda iniziale di Commodo', *Numismatica e antichità classiche. Quaderni ticinesi* 26 (1997) 311-337, aldaar 325.

¹³ Diodorus Siculus 4.21.2; Propertius, *Elegien*, 4.9.3-9; Vergilius *Aeneis*, 8.231; Ovidius, *Fasti*, 1.551; F. Coarelli, *Il foro Boario dalle origini alla fine della repubblica* (Rome 1992) 61-77; M.A. Levi, 'Roma Colonia e Commodo Conditor', *CRDAC* 11 (1980/81) 315-320; Hekster, *Commodus*, 95-96, 107-108.

¹⁴ Dio 73.15.6; SHA, *Commodus*, 8.6-9; CIL 8.2495, 8.3163, 13.6728; M.P. Speidel, 'Commodus the god emperor and the army', *Journal of Roman Studies* 83 (1993) 109-14.

¹⁵ Zo merkt de SHA, *Commodus*, 8.5 op dat Commodus 'de Romeinse Hercules werd genoemd, omdat hij wilde dieren in het amfitheater van Lanuvium had gedood', en vertelt Dio 73.20.2-3 hoe Commodus in de arena een aantal daden van Hercules naspeelde.

¹⁶ Zie voor de symbolische betekenis van de gladiatorenspelen en *bestiarii* met name T. E. J. Wiedemann, *Emperors and Gladiators* (London en New York 1992); K. Coleman, 'Fatal charades: Roman executions staged as mythological enactments', *Journal of Roman Studies* 80 (1990) 44-73; P. Plass, *The Game of Death in Ancient Rome*.

streed cultuur met natuur, werden Herculische daden nagevolgd, en zag een grote groep onderdanen, *hun* keizer heldhaftig strijden als een godheid die voor Rome van groot belang was, in een zeer Romeins ritueel. Verschillende lijnen van symboliek kwamen in de gladiatorengevechten van Commodus Hercules samen. De keizer en alleen de keizer had de macht, niet door zijn ervaring, maar omdat hij de keizer was en alleen hij die rol zou kunnen vervullen.

Representatie en reputatie

Commodus presenteerde zich in deze interpretatie dus als de belichaming van de staat, als de persoon die geheel verantwoordelijk was voor het welzijn van zijn onderdanen. De woorden van de bekende politiek-filosoof Michael Walzer lijken relevant:

Politics is an art of unification; from many it makes one. And symbolic activity is perhaps our most important means of bringing things together, both intellectually and emotionally ... The state is invisible; it must be personified before it can be seen, symbolized before it can be loved, imagined before it can be conceived.¹⁷

De parallellen met Commodus' zelfrepresentatie lijken duidelijk. Hoe het ook zij; dit citaat vat kernachtig één van de hoofddoelen van representatie van de macht samen: de aandacht van burgers (onderdanen) moet zich kunnen richten op een symbool of een persoon om zich deel van een staat te voelen. De ophef rond het huwelijk van Willem-Alexander en Máxima is een modern voorbeeld, de koppeling tussen het 'poldermodel' en Wim Kok een ander. In het laatste geval lijkt een beroemde zin van Claudianus niet ongepast: *Componitur orbis regis ad exemplum*, 'de wereld wordt naar het voorbeeld van haar heerser gevormd'.¹⁸

Zo'n representatie zet andere lagen van de bevolking buiten spel. Met een keizer die de staat *was* had de senaat weinig meer in te brengen. De senatoriale veroordeling na Commodus' dood spreekt wat dat betreft boekdelen:

Laat de eer worden weggenomen van hem die een vijand van het vaderland was! Laat de eer van de moordenaar weggenomen en de moordenaar zelf door het stof gesleept worden! De vijand van het vaderland, de moordenaar, de gladiator, laat hem in het knekelhuis verminkt worden! Hij is een vijand van de goden, doder van de senaat, vijand van de goden, moordenaar van de senaat, vijand van de goden, vijand van de senaat! Smijt de gladiator in het knekelhuis!¹⁹

Deze 'acclamatie' gaat meer dan twintig regels door en benadrukt wat senatoren van Commodus vonden: 'een vijand, een moordenaar, waarlijk, waarlijk (18.5), 'laat de standbeelden van de moordenaar en de gladiator omvergeworpen worden' (19.1). Als dit de senatoriale sentimenten waren, is het niet verwonderlijk dat senatoriale geschiedschrijvers een negatief beeld van de laatste Antonijn schetsten.

Arena Sport and Political Suicide (Winconsin 1995) en het nog steeds monumentale L. Robert, *Les gladiateurs dans l'Orient grec* (Parijs 1940).

¹⁷ M. Walzer, 'On the role of symbolism in political thought', *Political Science Quarterly* 82 (1967) 191-204, aldaar 194.

¹⁸ Claudianus, *De quarto consulato Honorii*, 296-297.

¹⁹ SHA, *Commodus*, 18.3-5.

De *Historia Augusta* haalt het totaalpakket gemeenplaatsen van de slechte keizer tevoorschijn. Commodus vermoordde mensen omdat ze te mooi, te lelijk, of te nobel waren, martelde mensen omdat hij daar zin in had, en organiseerde orgieën met vrouwen die hij de naam van zijn moeder gaf.²⁰ Maar er waren ook subtielere manieren om Commodus terecht te wijzen. Bijvoorbeeld door zijn werkelijke daden in een slecht daglicht te plaatsen. Een voorbeeld is de manier waarop Cassius Dio, Commodus' gedrag bij de gladiatorenspele introduceert: οὗτος οὖν ὁ χρυσοῦς, οὗτος ὁ Ἡρακλῆς, οὗτος ὁ θεός ('nu, deze 'Gouden man', deze Herakles, deze god') – parallel aan de manier waarop Caligula's excessen gepresenteerd waren: οὗτος οὖν ὁ θεός, οὗτος ὁ Ζεὺς ('nu, deze god, deze Zeus').²¹

Het voortleven van een slechte naam?

Cassius Dio, Herodianus en de *Historia Augusta* vormden de basis voor het werk van veel moderne geschiedschrijvers. Gibbons opmerking dat 'every sentiment of virtue and humanity was extinct from the mind of Commodus', en dat met zijn heerschappij de gelukkigste periode in de wereldgeschiedenis eindigde, kwamen direct voort uit zijn (senatoriale) literaire bronnen.²² Zelfs niet-literaire bronnen werden beschreven met de 'literaire Commodus' in het achterhoofd: Cecil B. Smith identificeerde een bronzen buste in het Victoria en Albert Museum in 1908 als Commodus met de volgende argumentatie: 'But, withal, this is the face of such a one as we know Commodus to have been; the mouth is small and weak, and the features betray both self-indulgence and egotism.'²³ Het beeld stelt overigens niet Commodus voor.

Maar de senatoriale antipathie die door literaire teksten werd overgeleverd, is niet de enige factor voor historische overlevering van deze negatieve receptie. Laten we weer even teruggaan naar Claudianus. Hij schreef zijn eerder genoemde beroemde woorden voor de keizer Honorius, die van zijn vader te horen had gekregen hoe een heerser altijd in het zicht van de hele wereld staat.²⁴ Geen dwaling kan verborgen blijven, hij moet het moeilijke pad naar deugd, naar *virtus*, af zien te leggen: 'a monarch lives forever in the sight of the whole world.'²⁵ Het moeilijke pad naar deugd was eerder al door velen afgelegd, met als belangrijkste voorbeeld Hercules die in een vaak aangehaalde allegorie op een tweesprong zijn keuze moest maken tussen het pad naar *voluptas* en dat naar *virtus*. Het ene pad was wijd en gemakkelijk en leidde naar vleeselijke voldoening, het andere was stijl en nauw, maar men werd er een beter mens van. Hercules koos, weinig verrassend voor een goddelijke held, voor het moeilijke pad.²⁶

Vanaf dat moment was hij een uitmuntend voorbeeld voor beginnende heersers. Als de wereld zich op hen richtte, en als zij de staat die zij leidden symboliseerden, was een goed voorbeeld om na te volgen geen slecht idee. In de Oudheid beschreef Dio Chrysostomus aan Trajanus hoe Hercules op de

²⁰ SHA, *Commodus*, 1.7-10, 5.4-11.

²¹ Dio 73.16.1; 59.28.8. Opgemerkt door F. Millar, *A Study of Cassius Dio* (Oxford 1964) 132.

²² E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, E. Bury ed. (London 1896-1900) I, 92 (= ch. 4).

²³ C. B. Smith, 'A bronze bust of Commodus', *The Burlington Magazine* 13 (1908) 252-257, aldaar 252.

²⁴ W. Barr, *Claudian's Panegyric on the Fourth Consulship of Honorius. Introduction, Text, Translation* (Liverpool 1981).

²⁵ K. Johannesson, 'The Portrait of the Prince as a Rhetorical Genre' in: A. Ellenius (ed.), *Iconography, Propaganda, and Legitimation* (Oxford 1998) 11-36, aldaar 15.

²⁶ Xenophon, *Memorabilia*, 2.1.21.

tweesprong zijn koningschap rechtvaardigde, zoals ook Trajanus, die Hercules veel op zijn munten afbeeldde, een rechtvaardig heerser was. In de derde eeuw lieten tegelijkertijd Gallienus, Postumus en zelfs Zenobia zien hoe de god hen steunde. En tijdens de Tetrarchie (eind derde eeuw) werd Hercules voorbeeld en voorvader tegelijk.²⁷

Hercules en Commodus

Het idee van Hercules als goddelijk voorbeeld hield stand tot na de val van het Romeinse rijk. En voor heersers die zich aan Hercules wilden spiegelen was het historische voorbeeld – en de slechte reputatie – van de keizer Commodus-Hercules relevant. Zo was rond het jaar 1500 Hercules als politiek voorbeeld bijzonder populair. Machiavelli schreef dat:

een verstandig man steeds de weg [moet] inslaan die grote mannen vóór hem zijn gegaan. En hij moet diegenen navolgen die uitzonderlijk grote persoonlijkheden zijn geweest, om zo te bereiken dat hij, ook al zijn zijn kwaliteiten minder groot, toch in ieder geval enigszins een afspiegeling van hen vormt (*De Heerser*, 6.1).

Geen groter persoonlijkheid dan Hercules. Ter gelegenheid van de geboorte van hertog Ercole d'Este van Ferrara in 1431 schreef Pietor Andrea di Bassi *La fatica d'Ercole*, als model voor de goede vorst, en toen in 1490 Karel VIII van Frankrijk Vienne binnentrok werd voor hem de keuze tussen *Volupté* en *Virtu* vertoond.²⁸ Zeven jaar later kreeg keizer Maximiliaan I dezelfde scène voorgeschoteld, waarbij Hercules zelfs de gelaatstreken van de keizer had.²⁹ Rond dezelfde tijd werd de jonge Massimiliano Sforza, een aangetrouwd familielid van de keizer, afgebeeld tussen *Virtus* en *Voluptas*.³⁰ In 1510 werd de tienjarige Karel V als Hercules op de tweesprong geschilderd, en een halve eeuw later werd de elfjarige Hendrik III van Frankrijk als een jonge Hercules gepresenteerd.³¹

De navolging van de antieke traditie is duidelijk. Maar eerdere heersers die Hercules als voorbeeld gebruikten bleven nadrukkelijk buiten beeld. Er was kritiek op Commodus, maar niet op diens identificatie met Hercules. Het gedrag van de keizer in de arena werd als aanstootgevend gezien. Om opnieuw Machiavelli te citeren:

Omdat [Commodus] wreed en onmenselijk was, begon hij, teneinde zijn hebzucht op het volk te kunnen botvieren, het leger voor zich in te palmen en tot losbandigheid over te halen. Aan

²⁷ Dio Chrysostomus, *Peri Basileias* 1, 68-83; W. Derichs, *Herakles, Vorbild des Herrschers in der Antike* (Keulen 1950); O. Hekster, 'Hele keizers en een halve god. Hercules als een voorbeeld voor Romeinse keizers', *Lampas* 35 (2002) nog te verschijnen.

²⁸ E. Panofsky, *Herakles am Scheideweg und andere antike Bildstoffe in der neueren Kunst* (Berlin 1930) 84; F. Polleroß, 'From the exemplum virtutis to the Apotheosis: Hercules as an Identification Figure in Portraiture, An Example of the Adoption of Classical Forms of Representation' in: Ellenius, *Iconography*, 35-62, aldaar 40. Vgl. ook G.K. Galinsky, *The Herakles Theme. The Adaptations of the Hero in Literature from Homer to the 20th Century* (Oxford 1972) en R. Volkommer, 'Herakles: die Geburt eines Vorbildes und sein Fortbestehen bis in die Neuzeit', *Idea* 6 (1987) 7-29.

²⁹ D. Wuttke, *Die 'Historia Herculis' des Nürnberger Humanisten und Freundes der Gebrüder Vischer Pangratz Bernhaupt, gen. Schwenter* (Graz 1964) 200-219.

³⁰ F.M. Valeri, *La corte di Lodovico il Moro: Gli artisti Lombardi* (Nendeln 1970²) pl. 23.

³¹ D. de Chapeaurouge, 'Theomorphe Porträts der Neuzeit', *Deutsche Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 42 (1968) 262-302, aldaar 278-279; Polleroß, 'From the exemplum virtutis to the Apotheosis', 40.

de andere kant verlaagde hij zichzelf door dikwijls in de arena af te dalen om met gladiatoren te gaan vechten en andere dingen te doen die beneden peil waren (*De Heerser*, 19.17).

Vanaf het midden van de zestiende eeuw daarentegen, begon ook Commodus' relatie tot Hercules aan kritiek bloot te staan: Hubert Golz in zijn *Lebendige Bilder gar nach allen Kaysern* uit 1557 was uiterst negatief over beelden en medaillons die Commodus als Hercules afbeeldde, en noemde ze de extreme acties van een gek.³² In deze periode ook, trad een verschuiving op van Hercules als voorbeeld voor de heerser naar de heerser als nieuwe incarnatie van Hercules. Misschien had de kritiek van Golz ook contemporaine politieke implicaties.

Zo werd Leopold-Willem, de aartshertog van Oostenrijk en gouverneur-generaal van de Spaanse Nederlanden, door Hercules in de *TEMPLUM HONORIS* de onsterfelijkheid geschonken (ca. 1558), terwijl een paar jaar eerder in 1549 Frans I van Frankrijk postuum als *Hercules Gallicus* werd gepresenteerd.³³ In 1595, bij de intocht van Hendrik IV in Lyon, werd niet de koning maar Hercules met een vier meter hoog marmeren standbeeld gevierd, waarvan de inscriptie luidde: *HENRICO HERCULEIS LABORIBUS FRANCORUM REGI*.³⁴ Het is wellicht meer dan toevallig dat rond 1600 een aantal beelden van Commodus als Hercules in het bezit van de Franse koning was.³⁵ De Herculische associatie van Hendrik IV ging verder. Bij zijn intocht in Avignon in 1601 werd de bloedverwantschap tussen Hercules en de Franse koning onder de aandacht gebracht. Ogenblikkelijk werd door Valadier in diens *Labyrinthe royale de l'Hercule Gaullois triomphant* Commodus' gebruik van Hercules geridiculiseerd:

Alexander de grote pochte dat hij Hercules had geïmiteerd en zijn pad gevolgd ... de keizers Commodus en Caracalla, met meer verbeeldingskracht, dachten dat ze twee zielen in hun lichaam hadden – één van Hercules – en zij kleedden, portretteerden en noemden zich Hercules ... Maar U, SIRE, heeft krachtens erfenis dat wat de anderen slechts in hun fantasie en arrogantie hadden – daarom bent U zo afgebeeld.³⁶

Hubert Golz had de afbeeldingen van Commodus als Hercules veroordeeld omdat Commodus zichzelf tijdens zijn leven als goddelijk gepresenteerd had, maar nu was alleen het feit dat hij geen goede *claim* op Hercules had negatief. Als de koning zich als Hercules presenteerde, kon een

³² H. Golz, *Lebendige Bilder gar nach allen Kaysern* (z.p. 1557); no.19; Polleroß, 'From the exemplum virtutis to the Apotheosis', 46.

³³ Chapeaurouge, 'Theomorphe Porträts', 278; Polleroß, 'From the exemplum virtutis to the Apotheosis', 45.

³⁴ Chapeaurouge, 'Theomorphe Porträts', 165-167.

³⁵ F. Bardon, *Le portrait mythologique à la cour de France sous Henri IV et Louis XIII: Mythologie et politique* (Paris 1974) 74.

³⁶ A. Valadier, *Labyrinthe royale de l'Hercule Gaullois triomphant* (Avignon 1601) 'Au Roy': 'Alexandre le grand se vantoit ... d'avoir imité de pres & suivi à la piste Hercules ... Les Empereurs Commodus & Caracalla bien plus fantasques que cela ... pensoient d'avoir dans leur corps les deux ames, celui d'Hercules, se faissant habiller, portraire & nommer comme Hercules ... Mais vous avez, SIRE, par droit d'heritage que ceux cy n'avoient que par presumption, & fantome. C'est le fonds, & le champ de nostre tableau'. Na de dood van de koning werd diens apotheose o.a. geïllustreerd met een fresco in Fontainebleau waarop 'Henri IV-Hercules' te zien was; Bardon, *Le portrait mythologique*, 75-76, pl. 37a.

hofschrijver niet dezelfde kritiek als Golz uitoefenen. Commodus' slechte naam werd naar gelang de ideologie van de koning vervormd.

Een andere Franse koning, en niet de minste, bracht de vergelijking met Hercules op een Commodiaans niveau. Lodewijk XIV staat op een reliëf van de Port Saint-Martin te Parijs uit 1675 gehuld in een leeuwenvel met een knuppel rustend op de verslagen Hydra, terwijl hij door Victoria gekroond wordt.³⁷ Opnieuw brengen geschriften uit de tijd Commodus naar voren en opnieuw wordt de legitimiteit van zijn Herculische claim in twijfel getrokken:

Als de keizer Commodus (zonder enig motief buiten zijn ambitie) het gedrag en de naam van de Romeinse Hercules op zijn medaillons en in zijn wetten gebruikt, dan hebben wij veel meer redenen om de naam van de Franse Hercules aan onze Lodewijk te geven, hetzij vanwege erfenis van de klassieke Hercules die de Galliërs regeerde, of vanwege de glorie en het aantal van zijn oorlogswerken.³⁸

Tegenover de Hercules Gallicus stond in deze jaren ook nog de Oostenrijke Hercules – Leopold de Grote voor wie in 1680 een lofrede genaamd *Hercules Austrius* gehouden werd.³⁹ Korte tijd later kwamen daar ook nog de Beierse Hercules (Maximiliaan II Emanuel in 1713) en de Hercules *Saxonicus*, voor Augustus de Sterke rond 1720, bij.⁴⁰

Conclusie

Hercules werd naar het voorbeeld van zijn heerser gevormd – om Claudianus te parafraseren. Landen en vorsten schiepen hun eigen Hercules, waarbij Commodus vaak een voorbeeld was van iemand die ten onrechte de vergelijking met Hercules gemaakt had. Minder dan 50 jaar later, in 1764, kreeg Gibbon inspiratie voor zijn magistrale *The Decline and Fall of the Roman Empire*. Wellicht valt het slechte beeld van Commodus in Gibbons werk in ieder geval gedeeltelijk te herleiden tot de historische traditie van de tijd waarin Commodus' beeld niet los van de Hercules-identificatie van contemporaine heersers gezien kan worden. Het bijna exclusieve gebruik van literaire bronnen door Gibbon, waardoor *The Decline and Fall of the Roman Empire* bijzonder senatoriaal gekleurd is, maakte het verder onvermijdelijk dat Commodus als één van de slechtere Romeinse heersers naar voren komt.

Dat beeld van de slechte tiran, dat ten onrechte heerst, blijft Commodus achtervolgen. Gibbons werk ligt aan de basis van Anthony Manns film *The Fall of the Roman Empire* uit 1964, een film waarvan de verhaallijn opvallend veel parallellen vertoont met Ridley Scotts *Gladiator*. De moderne historiografie omtrent Commodus komt dus voort uit een beeld uit de Oudheid, dat zwaar is beïnvloed door senatoren die de keizer geen warm hart toedroegen (om een understatement te gebruiken) en lijkt in latere perioden aangepast om heersersideologieën uit de tijd niet in verlegenheid te brengen. Geschiedenis blijft een spiegel van de eigen tijd.

³⁷ J.P. Néraudau, *L'Olympe du Roi-soleil: Mythologie et idéologie royale au Grand Siècle* (Paris 1986) 8; Polleroß, 'From the exemplum virtutis to the Apotheosis', 52 fig. 11. Voor het beeldprogramma van Lodewijk XIV, zie vooral L. Marin, *Le Portrait du roi* (Paris 1981) en P. Burke, *The Fabrication of Louis XIV* (London 1991).

³⁸ B. Bauderon, *L'Apollon François* (Paris 1684) 162: 'Alexandre le grand se vantoit ... d'avoir imité de pres & suivy à la piste Hercules ... Les Empereurs Commodus & Caracalla bien plus fantasques que cela ... pensoient d'avoir dans leur corps les deux ames, celui d'Hercules, se faissant habiller, peindre & nommer comme Hercules ... Mais vous avez, SIRE, par droit d'héritage que ceux cy n'avoient que par presumption, & fantosme. C'est le fonds, & le champ de nostre tableau'.

³⁹ J.H. Kögl, *Hercules austrius vel genethliakon Leopoldi Josephi* (Wiener Neustadt 1680).

⁴⁰ Polleroß, 'From the exemplum virtutis to the Apotheosis', 57-59, 61; S. Asche, *Balthasar Permoser* (Dresden 1978) 99-102.

Geef de pen door ...

'Non scholae, sed vitae' etc.

• Meindert Evers

Het mooiste essay over de geschiedenis dat ik ken, is 'Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben' van de Duitse filosoof Friedrich Nietzsche (1844-1900). Iedere student zou deze beschouwing moeten kennen. Zij maakt deel uit van zijn *Unzeitgemäße Betrachtungen*, die thans ook in Nederlandse vertaling toegankelijk zijn gemaakt onder de titel *Oneigentijdse Beschouwingen*. Zij die geen of niet voldoende kennis van het Duits hebben, kunnen zich van deze vertaling bedienen, maar de oertekst verdient de voorkeur, want het Duits van Nietzsche is zo rank en lenig dat de lectuur van dit circa 60 bladzijden grote essay een genot is. En de inhoud ervan is nog steeds actueel.

Nietzsche wijst op het gevaar van een zuiver historiserende attitude. Bij alle respect jegens het verleden mag de vormgeving van het eigen leven, van de huidige tijd niet worden verwaarloosd. Nietzsche erkent het hoge goed van het historisch bewustzijn, dat daarin ligt dat iedere tijd zijn eigen waarde heeft. Maar moet daarom alles uit het verleden worden bewaard en gedocumenteerd? Ook het nieuwe wil aan het licht komen. Actueel uitgedrukt: Moet men restaureren of afbreken?

Er is een mate van historisch bewustzijn die ziek maakt. De mens moet ook kunnen vergeten. Ieder individu, ieder volk, iedere cultuur moet weten hoeveel herinnering hij kan verdragen zonder dat zijn creatieve vermogen schade lijdt. Vertaald in de actualiteit: Hoe ver moet het herdenken gaan? Moet Nederland zich excuseren voor daden die het in de zeventiende eeuw heeft begaan?

Nietzsches essay is verfrissend en stimulerend. Na de lectuur ervan voelt men zich beter toegerust voor zijn studie.

Een tweede essay dat ik de studenten geschiedenis zou willen aanbevelen, is een essay van T.S. Eliot, 'Tradition and the individual Talent', over de verhouding tussen traditie en moderniteit. Eerst een filosoof, nu een dichter, als lectuur voor historici? Soms zijn het juist de niet-professionals, van wie de historicus kan leren. De Amerikaans-Engelse dichter Eliot (1888-1965) houdt zich in dit essay bezig met de verhouding tussen klassieke canon en spontaniteit/ eigen creativiteit. Hij probeert aan te tonen dat traditie en moderniteit elkaar niet hoeven uit te sluiten. Zeker, onze tijd eist een eigen geluid, maar de traditie kan daarin worden meegehoord. In zijn 'Waste Land' meende Eliot het bewijs daarvan te hebben geleverd.

De geschiedenisstudent van deze tijd staat voor de taak, ja heeft de verplichting zich het culturele erfgoed eigen te maken. Bij de vraag in hoeverre, kan hem dit essay van Eliot van dienst zijn.

Zelf zou ik wensen dat een moderne canon van werken voor de student werd opgesteld, die hij diende te kennen. Als ik voorstellen voor zo'n canon zou mogen doen, zouden daarop in ieder geval deze essays van Nietzsche en Eliot figureren. De student zou geholpen zijn, als hem over een kardinale problematiek één of twee wezenlijke bijdragen werden voorgeschreven. Niet als eindpunt maar als uitgangspunt van eigen denken.

De pen wordt doorgegeven aan Dr. J. Kuijs, omdat hij er zeker anders over denkt.

Boeken Top 5

• Krijn Pansters

Krijn Pansters (Swalmen 1975) is sinds 1 februari 2002 werkzaam als aio bij de afdeling Middeleeuwse Geschiedenis aan de KUN. Hij studeerde Geschiedenis (1993-1998) en studeert sinds 1999 Theologie aan deze universiteit. Momenteel schrijft hij zijn scriptie voor Theologie over Dionysius de Karthuiser en werkt hij bij de afdeling Geschiedenis aan zijn proefschrift met de werktitel 'The Cardinal Virtues in the Low Countries'. Op het verzoek zijn vijf meest geliefde boeken te kiezen voor de Boeken Top 5 reageerde Krijn Pansters prompt.

Wat zijn je vijf meest geliefde boeken? Ik weet zeker dat velen die vraag niet één twee drie vier vijf kunnen beantwoorden maar laat ik toch een poging doen. In willekeurige volgorde (ik wil niemand beledigen):

1. Aurelius Augustinus, *Belijdenissen* (Baarn 1988³)

In zijn autobiografische *Confessiones* vertelt Augustinus niet zomaar een verhaal over verschillende gebeurtenissen uit zijn leven. Het boek, dat geschreven is aan het eind van de vierde eeuw, bevat een interessante spanning die eigen is aan de werken van veel grote auteurs uit de christelijke spirituele traditie. Het levensverhaal is namelijk niet alleen maar gericht tot de lezer van het boek, maar ook tot God. Er worden niet zomaar zaken verteld, maar er wordt een belijdenis afgelegd. Die belijdenis betreft de afstand van de zondige ziel tot God en tegelijkertijd ook de grootheid van God ten opzichte van de ziel.

Ik heb grote interesse voor mystieke 'klassiekers'. Hoewel lang niet iedereen Augustinus als meest vanzelfsprekende mysticus zal aanwijzen, hoewel velen hem wellicht niet eens als mysticus zouden betitelen, lees ik hem toch graag vanuit het perspectief van de mystiek. Augustinus' *Confessiones* geven namelijk met enige regelmaat een bepaalde mystieke spanning weer. Juist het enigszins verborgen karakter van zijn mystiek brengt een uitdaging met zich mee, wanneer men ervan uit gaat dat ook Augustinus die ogenschijnlijke, zo vanzelfsprekende tegenstelling tussen ziel en God weet te doorbreken of overbruggen in het verhaal over zijn leven.

Zoals de grote kerkvader zelf zegt, heeft hij niet zomaar heerlijke melodieën of een aangename geur lief, wanneer hij liefde ervaart. Zijn liefde betreft met zekerheid God zelf. In God wordt het hoogste en het meeste liefgehad. De liefde die Augustinus ervaart is geen tijdelijke liefde, maar een eeuwige. En hoezeer zijn ziel ook wordt omhelsd in de goddelijke eenwording, de liefde wordt nooit verzadigd. De omhelzing is als een eeuwigheid.

Het is kenmerkend voor Augustinus dat hij de toegang tot die eeuwigheid in zichzelf lokaliseert. Hij wijst voortdurend op het innerlijk van de mens als toegang tot God. Men moet zich richten op zichzelf om God te bereiken: 'alleen maar langs mijn ziel zal ik tot Hem opklimmen.' Daarom ook wordt daar het goddelijke ervaren: 'en af en toe brengt gij mij binnen in een zeer ongewone

aandoening, een vreemde heerlijkheid in mijn binnenste: komt die in mij tot voltooiing, dan zal dat iets onuitsprekelijks zijn, dat niet meer dit aardse leven is.' Die heerlijkheid is het die ook tot uitdrukking komt in de *Confessiones*. En hoezeer ze uiteindelijk ook onuitsprekelijk blijft, Augustinus' poging er uitdrukking aan te geven is verre van mislukt.

2. Patrick Chatelion Counet, *De sarcofaag van het woord* (Kampen 1995)

In dit exegetisch werk (zijn proefschrift) zoekt Chatelion Counet naar een overeenkomst tussen het mystieke, onuitsprekelijke karakter van de openbaring waarvan in het Johannesevangelie sprake is en het postmoderne denken van met name Derrida en Lyotard. Het onzegbare en de 'onpresenteerbaarheid van het onpresenteerbare' liggen volgens hem ook aan de basis van het Johannesevangelie. Het gaat hier om het differentiële karakter van taal: hoe een betekenaar (*signifiant*) van het gezegde steeds opnieuw verwijst naar nieuwe betekenaars (*signifiants*) en hoe daarmee de betekenis (*signifié*) voortdurend uitgesteld wordt.

Op basis van Deel I, dat een omvangrijke studie is naar deze taal filosofische beginselen van het poststructuralisme (met name de filosofie van Derrida komt aan de orde), ontwerpt Chatelion in Deel II een aantal hypothesen die het differentiële karakter van het Johannesevangelie moeten aantonen. De openbaring in het boek is volgens hem onzegbaar en de vraag is of die onzegbaarheid in de manier waarop Jezus sprekende ter sprake komt ook zichtbaar te maken is aan de hand van of binnen het kader van de postmoderne deconstructieve denkstijl.

De uiteindelijke stelling is dat het Johannesevangelie 'een tekst is die zich "bewust" is van het feit dat taal essentieel tekort schiet om bepaalde ervaringen onder woorden te brengen'. Deze zelfreflexieve momenten van de tekst noemt Chatelion 'apofatisch spreken'. In dit spreken is het besef aanwezig dat taal een differentiële karakter heeft, wezenlijk tekort schiet in het zeggen of schrijven wat gezegd of geschreven wil zijn, en ook niet voldoet als metaforisch instrument. Hierdoor is niet mogelijk om openlijk of zonder 'raadsels' te communiceren. De tekst probeert bovendien zijn auteur uit te wissen of onzichtbaar te maken, en uit deze punten blijkt hoezeer de impliciete taal filosofie van Johannes overeenstemt met de poststructuralistische visie op taal.

Chatelion bewijst mijns inziens dat het taal filosofisch debat een cruciale bijdrage kan leveren aan de exegese. Het vernieuwende hier is de postmoderne visie op het Johannesevangelie. Chatelion toont op overtuigende wijze dat ook deze tekst nooit één bepaalde betekenis wil en kan geven, tenzij het de betekenis is van de tekst als tekst zelf. Het eeuwenlange speuren in de exegese naar dé betekenis vormt eigenlijk een volmaakte illustratie van het gegeven dat het verhaal zelf geen uiteindelijke betekenis kent. Chatelion weet zo heel goed duidelijk te maken dat interpretatie en betekenis zeer problematische begrippen zijn in een kader, in casu het Johannesevangelie, waar voortdurend nieuwe betekenissen gegenereerd worden.

Het vernieuwende hier is ook dat het differentiële karakter in verband wordt gebracht met het zelfverstaan van het Johannesevangelie. De tekst wordt in ieder geval zijn eigen auteur en reduceert de verteller van het verhaal tot een personage: de geliefde leerling. Dit is een fascinerende gedachte, omdat de lezer nu direct aangesproken wordt op zijn verantwoordelijkheid om te gaan met de waarheidsclaim van het vertelde. De originaliteit van Chatelions benadering maakt zijn boek wat mij betreft noodzakelijk voor hen die de vaardigheden van de exegese en het bijbellezen beter onder de knie willen krijgen.

3. Melanie, *Mijn vrouw*

Een schitterend en spannend boek waar ik al een aantal jaren in aan het lezen ben maar dat ik nog lang niet uit heb. Ik blijf erin lezen tot aan mijn dood! Het enthousiasme over het knappe verhaal, de verrassende wendingen en de rijke verbeelding neemt met de dag toe.

4. Bill Martin, *Music of Yes. Structure and vision in progressive rock* (Illinois 1996)

Iets over mijn andere passie: Engelse progressieve rockmuziek. Yes is één van die rockgroepen die, samen met Genesis, Pink Floyd en King Crimson, door hun visionaire en virtuoze muziek de *scene* van de jaren zeventig (toen ik nog maar net geboren was dus) bepaald hebben. Hun originaliteit kwam tot uitdrukking in avontuurlijke, controversiële, maar moeilijk toegankelijke stukken van niet zelden twintig minuten in lengte. De filosoof Martin volgt in dit boek de groep vanaf hun formatie in 1968 tot het heden (1996). Hij situeert Yes binnen de utopische idealen van de jaren zestig en het experimentele milieu van de Beatles.

Toch biedt Martin een tegenwicht aan die critici die menen dat Yes met al zijn opgeblazenheid en bombastische artwork een 'blissed-out over-optimism' representeerde. Door terug te gaan naar grote denkers als Heidegger, Adorno, Marcuse en Kant, en daarmee de progressieve muzikale creaties van Yes te plaatsen in de context van het existentialistische, utopische, romantische en ecologische gedachtegoed, maakt hij duidelijk dat Yes geen escapisme voorstaat. Immers, de kracht van een eeuwenoude holistische visie, één die verschillende filosofische perspectieven in zich verenigt, gaat niet verloren wanneer die visie op innovatieve wijze en door middel van moderne elektronische instrumenten weer nieuw leven wordt ingeblazen. 'Speak to me of summer, long winters, longer than time can remember, setting up of other roads, travel on in old accustomed ways.' Hoe veelzeggend, hoe waar!

5. Charles Taylor, *Sources of the Self. The making of modern identity* (Cambridge 1989)

Taylor zoekt in dit standaardwerk naar de wortels van de moderne identiteit. Deze kenmerkt zich door een inkeer in het eigen zelf als het resultaat van een langdurige poging van de westerse samenleving om het goede te definiëren en te bereiken. De moderne identiteit ligt met name in de afirmatie van 'het gewone leven', een uitvinding die de plaats heeft ingenomen van oudere morele concepten als 'de almacht van de rede' of 'de hiërarchie van eer, geboorte en bezit'. Taylor beschrijft de ontwikkeling waarop met name Augustinus, Luther, Descartes, Locke en Montaigne zo'n grote invloed hebben uitgeoefend. Deze belangrijke denkers hebben bijgedragen aan de definitie van het moderne zelf en de opvatting dat 'alledaags leven' op zichzelf als 'goed leven' gewaardeerd mag worden.

Taylor meent dat de moderne identiteit met name te maken heeft met de gedachte van de persoon als een zelf. Dit zelf heeft niet alleen betrekking op hoe iemand is, maar ook op hoe iemand handelt. Omdat zijn én handelen de identiteit opbouwen, is ook de moraliteit een constitutieve factor van het zelf. Het zelf bevindt zich in een morele ruimte omdat onze morele en spirituele intuïties een bepaalde achtergrond hebben, die voor die intuïties als morele horizon functioneert. Tussen intuïties en achtergrond beweegt zich ons bewustzijn en ons geloof.

Identiteit is dus een resultaat van de plaatsbepaling van onszelf in onze oriëntatie op een morele horizon. Dit gebeurt in een 'ruimte van vragen', een morele ruimte waarin men probeert uit te vinden

wat goed en wat slecht is, en wat waardevol. Het complex van vragen naar goed en kwaad maakt tegelijk de vraag uit naar wie wij zijn, naar wat onze identiteit is. Een kader van gearticuleerde morele claims, alsmede de taalgemeenschap waarvan wij deel uit maken, vormt de noodzakelijke achtergrond bij het 'verhaal van ons leven'.

Ik heb het boek nog niet uit maar na een aantal hoofdstukken is mij het volgende reeds duidelijk geworden: Taylor maakt heel helder wat identiteit voor personen eigenlijk inhoudt. Dat doet hij met erg veel woorden en (onnodige) uitwijdingen. Toch heb ik grote bewondering voor de manier waarop hij aantoont hoe ons bewustzijn van onszelf onlosmakelijk verbonden is met ons bewustzijn van het goede. Identiteit wordt gekoppeld aan moraliteit door de metafoor van de ruimte, waarin het zelf zich beweegt naar het goede, en in deze oriënterende beweging betekenis vindt voor zijn leven. Dit boek, waarvan sommigen beweren dat het het belangrijkste filosofische werk van de laatste 25 jaar is, heeft mijn (morele) horizon in ieder geval, na een aantal hoofdstukken al, sterk verbreed. •

Lettres Provinciales

Afscheid Marloes, Annemie, Liesbeth

Met pijn in het hart heeft de redactie van ET•VT afscheid genomen van Marloes Hülsken, Annemie Otten en Liesbeth Timmermans. Na hun afstuderen (gefeliciteerd!) verlieten zij de KUN en daarmee ook ET•VT. Bedankt voor jullie jarenlange inzet. We zullen jullie missen...

Studenten geschiedenis over Nijmegen

Onder belangstelling van ruim vijftig toehoorders vond dinsdag 28 mei 2002 een lezingenavond plaats over de geschiedenis van Nijmegen. Initiatiefnemer Jan Brabers had als voorzitter van de Nijmeegse historische vereniging Numaga samen met de afdeling Geschiedenis en de Geschiedenis Studenten Vereniging studenten uitgenodigd een lezing te geven. Aanleiding hiervoor was de publicatie van een standaardwerk over Nijmegen, dat medio 2004 – ter ere van het 1900-jarig bestaan van de stad – van de hand van een aantal Nijmeegse historici zal verschijnen. In het kader van dit historische project hebben doctoraalstudenten van de KUN zich gedurende drie maanden verdiept in de negentiende- en twintigste-eeuwse geschiedenis van Nijmegen. Vier van hen presenteerden op verzoek van Numaga hun onderzoeksresultaten aan belangstellenden en medewerkers van het project. De studenten belichtten achtereenvolgens een aspect van de cultureel-mentale, sociaal-economische en politieke geschiedenis van Nijmegen.

Martijn Icks beet de spits af met een boeiende presentatie over de toeristisch historische verbeelding van Nijmegen voor en na de Tweede Wereldoorlog. Aan de hand van een aantal VVV-folders heeft hij onderzocht in hoeverre de stad haar verleden benutte voor toeristische doeleinden. In de brochures werd de lezer er voortdurend aan herinnerd dat Nijmegen de oudste stad van Nederland was. De nadruk lag daarbij op het roemrijke verleden uit de Romeinse en Frankische tijd. 'Te Nijmegen geweest te zijn en het Valkhof niet te hebben bezocht, dat is zoo ongeveer te Rome te zijn geweest en den Paus niet te hebben gezien', zo luidde het advies in een van de vooroorlogse gidsen van de Nijmeegse VVV. Bombardementen in de Tweede Wereldoorlog en de verpaupering van de benedenstad zorgden ervoor dat Nijmegen een deel van haar historisch aanzicht verloor, maar, zo betoogde Icks, op de toeristische verbeelding had dit weinig invloed.

Behalve toeristen kende Nijmegen in haar geschiedenis vanzelfsprekend ook mensen die zich definitief in de Waalstad vestigden. De stroom immigranten vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw is door Maarten Pillen in kaart gebracht. Hij gaf aan de hand van een aantal grafieken een levendig beeld van de aantallen nieuwkomers en hun achtergronden. Zowel de lezing van Icks als die van Pillen riep enthousiaste reacties op uit het publiek, dat goed op de hoogte bleek van de Nijmeegse geschiedenis.

De laatste presentatie van de avond werd door Ralph van Wegberg en Ramses Peters gehouden. Samen analyseerden zij de politieke besluitvorming over de bouw van de Zeigelhofgarage in de

Piersonstraat en de daaropvolgende maatschappelijke onrust rond 1981. Bij de planning van de garage, al snel een prestige-project gebleken, vond de gemeentepolitiek de Nijmeegse kraakbeweging lijnrecht tegenover zich. Van Wegberg en Peters zetten vanuit beide invalshoeken uiteen hoe de discussie over een bouwproject kon uitgroeien tot één van de meest roemruchte affaires uit de Nijmeegse geschiedenis. Dat de spanningen destijds hoog opgelopen waren, was anno 2002 onder de toehoorders nog goed voelbaar. In de zaal bevonden zich zowel betrokkenen uit de gemeentepolitiek als omwonenden en ooggetuigen van de zogenoemde Piersonrellen. Hun inbreng verlevendigde de discussie en legde tevens de gevoeligheden van contemporair historisch onderzoek bloot.

De professionele aanpak, het enthousiasme van de sprekers en de grote belangstelling maakten dit initiatief van Numaga tot een succes. Hopelijk vindt een dergelijke samenwerking tussen historische organisaties, docenten en studenten navolging. De mogelijkheid voor geschiedenis-studenten om hun onderzoek aan een breder publiek te presenteren is niet alleen leuk, maar ook leerzaam en vernieuwend.

Tentoonstellingen in het Valkhofmuseum in Nijmegen

Nijmegen, de oudste stad van het land, heeft in de Romeinse tijd een monumentale architectuur van hoog niveau gekend, die vooral in openbare gebouwen tot uitdrukking kwam. Bovengronds is daarvan tegenwoordig helaas niets meer te zien. Voor het eerst wordt nu gewerkt aan de wetenschappelijke reconstructie van een aantal van deze gebouwen. Museum Het Valkhof toont de eerste resultaten in een presentatie op de galerij van 28 september 2002 tot en met 26 januari 2003. Alle stappen in het proces van reconstructie zijn daar te zien: van opgraving en veldtekening tot bouwkundige tekening, maquette, computeranimatie en reconstructie van een gebouw op de vindplaats. Een hoogtepunt is de computeranimatie van het enorme hoofdkwartier in het Romeinse legerkamp in Nijmegen. Daarnaast kunt u een marktgebouw verwachten, alsook twee Romeinse villa's die gevonden zijn in de buurt van Kerkrade en Mook. De reconstructies zijn van de hand van Dr. Ing. Kees Peterse (PANSA BV Nijmegen), ingenieur bouwkunde én klassiek archeoloog. Vanuit een wetenschappelijke analyse van de vondstgegevens en de bouwsporen komt hij tot een resultaat dat duidelijk meer pretentie heeft dan een *artist's impression*. De reconstructies werpen een nieuw licht op de Romeinse bouwkunst in onze streken: ze tonen de allure van deze bouwwerken en laten zien dat mediterrane tradities ook langs de grenzen van het Romeinse rijk werden gehandhaafd.

Een greep uit tentoonstellingen binnen en buiten Nijmegen

Onder de titel 'Tijger in de klas' heeft het **Natuurmuseum in Nijmegen** een tentoonstelling georganiseerd over de geschiedenis van het natuuronderwijs. Vele oude wandkaarten, opgezette dieren en oude schoolboeken geven een uitvoerig beeld van de manier waarop vroeger de biologie aan kinderen werd onderwezen. De tentoonstelling loopt nog tot 3 november.

Het **Bijbels Openluchtmuseum** (Heilig Landstichting) organiseert eveneens tot 3 november de tentoonstelling 'Bijbel & Koran'. Deze tentoonstelling gaat in op overeenkomsten en verschillen tussen deze twee religieuze boeken. Centraal in de expositie staan personages die zowel in de Bijbel als in de Koran een prominente rol spelen: Adam, Noach, Abraham/Ibrahiem, Jezus/Isa en Maria/Mirjam. Ze worden gepresenteerd vanuit een christelijk én vanuit een islamitisch perspectief. Beide boeken worden in de tentoonstelling getoond in combinatie met allerlei objecten die een rol spelen bij

het religieus gebruik van Bijbel en Koran, zoals standaard, gebedsmat en reinigingskan. De ontwikkeling en samenstelling van de tentoonstelling was in handen van twee islamitische museummedewerkers, die beiden islamologie aan de KUN gestudeerd hebben. De een is intussen imam te Arnhem, de ander voorzitter van de Stichting Islam en Dialoog, afdeling Nijmegen.

'Vor der Kaserne / vor dem grossen Tor / stand eine Laterne / Und steht sie noch davor...' De eerste regels van de grootste hit uit de Tweede Wereldoorlog, Lili Marleen, is ge- en misbruikt als propagandamiddel aan zowel nazi- als geallieerde zijde. In het **Nationaal Oorlogs- en Verzetmuseum Overloon** is tot 30 december 2002 een tentoonstelling ingericht over het wel en wee van deze hit, compleet tot aan de garderobe van Marlène Dietrich, die in de Hollywood filmproductie over het lied zich zeer verdienstelijk maakte.

Vanaf de zestiende tot de achttiende eeuw namen leden van het regentengeslacht Van de Poll hoge posities in het Amsterdamse stadsbestuur in. Dat de familie in de loop der tijd een omvangrijke particuliere kunstcollectie bijeen heeft gebracht, laat de tentoonstelling 'Regenten herleven' in het **Museum Willet-Holthuysen** zien. De expositie toont een selectie van de topstukken uit de rijke en veelzijdige collectie: van zeventiende-eeuwse portretten tot prachtig zilverwerk, sieraden, snuisterijen en speelgoed. De tentoonstelling van deze bonte verzameling voorwerpen loopt van 2 oktober tot en met 5 januari 2003.

Hora est! Gepromoveerden in Nijmegen

Op 2 juli promoveerde drs. W. Vlijm bij prof.dr. P.M.M. Klep op zijn proefschrift, getiteld *De interactie tussen overheid en de elektriciteitssector in Nederland. De ontwikkeling van het nutsbedrijf PGEM naar energieonderneming Nuon (1916-2001)*.

Wie is er de afgelopen maanden afgestudeerd in Nijmegen?

Oude geschiedenis

- Velthoven, A., *Geen brood, geen spelen. De invloed van logistieke beslissingen op de Romeinse oorlogvoering tegen de Parthen* (Erdkamp)

Middeleeuwse geschiedenis

- Land, C.J. van 't, *Een beet, dierlijk wezen. Bekentenis en beleving van pijn binnen verschillende natuuropvattingen in laatmiddeleeuwse chirurgieën* (Raedts)

Nieuwste geschiedenis

- Brenk, O.J. van, *Individualisme, socialisme of katolicisme. Een discussie over de relatie tussen kunstenaar en samenleving in de Nieuwe Gids en de Kroniek, 1880-1900* (Van de Sande)
- Klein Middelink, H.W.K., *'We battle for the lord'. Theodore Roosevelt als priester en profeet van de Amerikaanse Civil Religion* (Geurts)

Economische en Sociale Geschiedenis

- Pas, S.A. van de, *Soort zoekt soort of ideale mix? Een onderzoek naar de wijkverschillen binnen Cuijk* (Engelen)
- Heezemans, S.G.P.J., *Analysetechnieken geanalyseerd. Historisch onderzoek en de informatieve (meer)waarde van statistische technieken in de analyse van sociale mobiliteit* (Engelen)

Geschiedenis van het Nederlands Katholicisme

- Hofstee, S., *De R.K. Kerk, Organon en de pil. Wat was de rol van de R.K. Kerk bij de introductie van de anticonceptiepil in de jaren '60?* (Roes)

Recensies

G. de Kleijn, *The Water Supply of Ancient Rome. City Area, Water, and Population* (Amsterdam: Gieben, 2001). 353 p., 26 tabellen, 22 plattegronden, 2 tekeningen, ISBN 90 5063 268 8, € 68.

Op 9 oktober 2001 promoveerde Gerda de Kleijn aan de Katholieke Universiteit Nijmegen op haar proefschrift dat de watervoorziening van het antieke Rome als onderwerp heeft. De nadruk in dit omvangrijke werk ligt op de periode van het principaat, omdat het bronnenmateriaal uit die periode de meeste informatie over dit onderwerp verschaft. Het gaat hier in de eerste plaats om het werk *De Aquaeductu Urbis Romae* van de Romeinse auteur Frontinus en om gestempelde opschriften op loden waterleidingsbuizen, de *fistulae*. Vervolgens wordt onderzocht hoe de verzamelde gegevens over de watervoorziening een hulpmiddel kunnen zijn bij de beantwoording van vragen over de omvang van de stedelijke bevolking en het stadsgebied alsmede de sociale samenstelling.

In hoofdstuk 1 wordt ingegaan op de aanleg en de latere geschiedenis van de elf aquaducten die de stad Rome in de oudheid van water hebben voorzien, alsmede op de verdeling van het water in de stad vanaf de centrale verdeelpunten, de zogeheten *castella*, naar de gebruikers. Belangrijk voor de studie is de constatering dat aan het eind van de eerste eeuw n.Chr. alle van de veertien stadsdelen (*regiones*) water kregen uit ten minste twee aquaducten. Loden buizen zorgden voor de uiteindelijke verdeling in de stad.

De technische uiteenzetting van Frontinus over de capaciteit van waterleidingen geeft helaas de capaciteit van de waterstromen niet goed weer. Wel is het mogelijk, op basis van de maten die hij geeft in combinatie met de gegevens uit modern archeologisch onderzoek, het volume aan water dat de aquaducten aanvoerden te schatten en om aan te geven welke veranderingen daar in de loop van de tijd in optraden. Deze problematiek komt aan de orde in hoofdstuk 2. De auteur gaat vervolgens kritisch in op de discussie over het bevolkingsaantal in de late eerste eeuw v.Chr. en het begin van de eerste eeuw n.Chr. In die eeuw nam het volume aan aangevoerd water enorm toe, maar dit kan, zoals De Kleijn terecht stelt, niet als indicatie worden gebruikt voor een groei van de bevolking in die periode. De grote toename van de wateraanvoer naar de stad in de loop van de eerste eeuw n.Chr. moet dus een andere verklaring hebben.

Het is vervolgens een logische stap om in te gaan op het gebruik van het water (hoofdstuk 3). Opvallend is de conclusie, ook al gebleken uit recent archeologisch onderzoek, dat het grootste deel van het aangevoerde water diende voor *show off* op openbaar en particulier gebied en niet voor het voorzien in de basisbehoefte. De genoemde grote toename kan hierdoor worden verklaard. In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op de juridische kant van het watergebruik, waarbij van belang is te vermelden dat na een reorganisatie door Agrippa de keizer de autoriteit werd die een vergunning (*beneficium*) verleende voor een particuliere wateraansluiting, terwijl deze voorheen door de senaat werd

afgegeven. Het beheer en de controle van de watervoorziening kwam in handen van de *curator aquarum*. Een belangrijk deel van dit hoofdstuk is gewijd aan de analyse van de al genoemde *fistulae*. Belangrijk is het onderscheid dat de auteur maakt tussen *fistulae* van loodgieters en *fistulae* van particulieren. Daarnaast stonden op de *fistulae* stempels van keizers. De particuliere stempels geven – wanneer de vindplaats ervan bekend is – aan wie de stukken grond bezaten waar de buizen bij benadering naar toe liepen, aangezien het hier om de laatste vertakkingen ging van het algemeen leidingnet naar de particuliere gebruikers. In hoofdstuk 5 komen de vindplaatsen van de stempels per categorie gedetailleerd ter sprake. Met behulp van verspreidingskaarten waar steeds de stad en het *suburbium* worden getoond in de eerste, tweede en derde eeuw n.Chr. Hierbij hoort appendix III aan het boek, waarin alle inscripties in een schema worden gepresenteerd. Uit een analyse van de verspreiding van de verschillende typen stempels concludeert de auteur dat er geen verband is tussen de stempels van loodgieters en de publieke watervoorziening. De loodgietersstempels dienden als controle van de overige categorieën. Een kanttekening is hier op zijn plaats. Op pagina 192 schrijft De Kleijn: 'The Aurelian wall, which emperor Aurelian started to build in AD 271, did not yet exist in the ages under investigation.' Deze Aureliaanse muur staat echter wel aangeduid op alle gebruikte plattegronden van Rome (vanaf pagina 153). Het ware beter geweest de toentertijd wél geldende begrenzing van de Serviaanse muur in een dikgedrukte, doorlopende lijn aan te geven. Eventueel had dan de Aureliaanse muur voor de herkenning van de stadsplattegrond van Rome met een stippellijn kunnen worden aangeduid.

In hoofdstuk 6 is vervolgens op grond van de bekende *fistulae* bekeken waar de elite het liefst woonde. Waren aanvankelijk de Palatijn en plaatsen dichtbij het politieke centrum geliefd als plaatsen voor de woning, toen in de loop van de keizertijd deze plaatsen steeds meer door de keizer zelf werden ingenomen of met openbare gebouwen werden ingericht, verschoof dit gebied naar de aan het centrum grenzende stroken, zoals de Quirinalis en de Caelius. Een gevolg daarvan was weer dat de minder welgestelden op hun beurt gedwongen werden zich te verplaatsen. De auteur suggereert met reden dat dit heeft geleid tot een steeds meer in gebruik nemen van de Campus Martius, en met name de noordzijde daarvan, voor bewoning.

In appendix I gaat de auteur in op verschillende wetenschappelijke debatten met betrekking tot terminologie, onder meer het debat over de term *horti* (stadsvilla's). Hier ontbreekt een verwijzing naar de belangrijke bundel *Horti Romani* uit 1998, genoemd naar het gelijknamige congres gehouden in Rome in 1995. Hierin zijn het met name de visies van John d'Arms en Mary Boatwright, die met het idee dat veel *horti* ook openbaar toegankelijk waren, de discussie een geheel nieuwe impuls hebben gegeven.

Het lezenswaardige werk van dr De Kleijn geeft op heldere wijze inzicht in belangrijke punten van discussie in het oudhistorisch-archeologisch onderzoek naar de waterhuishouding van antieke steden en van Rome in het bijzonder. De auteur is er in geslaagd belangrijke nieuwe ingrediënten te verschaffen voor de discussie over inwonersaantal en verspreiding van de bevolking over de stad in de vroege en midden-keizertijd.

Stephan Mols

Stephan Mols (1962) is universitair docent Klassieke Archeologie aan de KUN.

Maria Grever en Harry Jansen ed., *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum: Verloren, 2001) 196 p., ISBN 90-6550-438-9 prijs: € 19.

In weerwil van de titel en de illustratie op de kaft waarbij tijd als zand tussen onze vingers wegglijpt, onderneemt *De ongrijpbare tijd*, onder redactie van Maria Grever en Harry Jansen, een poging meer grip te krijgen op het fenomeen tijd. Dit voornamelijk Nijmeegs-Rotterdamse samenwerkingsverband van filosofen en historici draagt als ondertitel *Temporaliteit en de constructie van het verleden*. Doel van de bundel is de diverse tijdsbegrippen die bij de constructie van het verleden toegepast worden, duidelijk te maken.

Jan van der Dussen vangt aan met een historisch overzicht. Volgens de filosoof Ricoeur werken historici met historische tijd, een tussenvorm van objectieve klokkentijd en subjectieve ervaringstijd. De auteur behandelt diverse visies op de tijd door de tijd heen: cyclische en lineaire geschiedopvattingen, vooruitgangdenken, het ontstaan van historisch besef. Van der Dussen gaat in op gevolgen daarvan, zoals de ontwikkeling van een nationaal verleden, *invented traditions* en wat hij noemt de musealisering van onze cultuur, pogingen het steeds irrelevanter wordende verleden vast te houden.

Na dit overzicht volgt een tweetal artikelen over periodisering. Hoewel het één van de basisactiviteiten van de historicus is, wordt door geschiedfilosofen niet bijzonder veel aandacht besteed aan periodisering, al waren er roependen in de woestijn. Aan een van hen besteedt Piet Blaas aandacht in 'Vorm geven aan de tijd. Over periodiseren': J.H.J. van der Pot werd zijn leven lang geboeid door periodiseringsvraagstukken. De meeste aandacht gaat echter uit naar zijn leven en carrière, niet naar zijn ideeën over periodisering. Bovendien beweert Blaas dat Van der Pot, ondanks zijn eruditie, wat periodisering betreft de essentiële vragen niet stelde. Vanwaar dan de ruime aandacht voor Van der Pot?

Vervolgens bespreekt Blaas twee essentiële aspecten van periodiseren: bepaling van een begin en eindpunt van een periode (diachrone periodisering) en vervolgens karakterisering van die periode (synchrone periodisering). Historici periodiseren om meer grip te krijgen op het verleden. De samenhang van een geschiedverhaal wordt niet bepaald door de chronologie van de beschreven gebeurtenissen, maar wordt gecreëerd door de historicus die achteraf vooruitziet.

'De periodisering van de Middeleeuwen', van de hand van Peter Raedts, illustreert Blaas' betoog door de aloude indeling Oudheid, Middeleeuwen, Nieuwe Tijd ter discussie te stellen. Of liever, Raedts wil deze indeling handhaven, maar de cesuren aanbrengen bij 1000 en 1800 in plaats van 500 en 1500, omdat de twee cruciale periodes van verandering in de Europese geschiedenis rond 1000 en 1800 aanvingen.

De vier volgende artikelen zijn cases waarin wordt ingegaan op tijd- en geschiedeniservaring op een aantal momenten in de Europese geschiedenis. Pas in de achttiende eeuw ontstaat het besef dat het verleden radicaal verschilt van het heden, en het verleden niet meer naadloos in het heden overloopt. Deze breukervaring wordt historisch besef genoemd. Machiel Karskens behandelt een individu dat al eeuwen eerder breuk tussen heden en verleden ervoer: Augustinus.

Siep Stuurmans bijdrage 'Tijd en ruimte in de Verlichting' onderzoekt bovengenoemde breukervaring. In de achttiende eeuw, waarin de wereld steeds groter en diverser werd, brak het besef

door dat de bijbelse geschiedenis niet universeel was. Er werden allerhande theorieën bedacht die de nieuwe werelden binnen de bestaande (bijbelse) kaders moesten verklaren. Uiteindelijk ontwikkelde zich de these dat alle volkeren op aarde dezelfde ontwikkelingsgang naar beschaving moesten doormaken, een lineair proces met een aantal opeenvolgende fasen. De West-Europeanen waren in die ontwikkelingsgang het verst gevorderd en de Amerikaanse Indianen stonden aan het begin. Zo konden alle ontwikkelingen op aarde in één schema ondergebracht worden.

Arianne Baggerman en Rudolf Dekker bespreken de beleving van tijd in de achttiende eeuw. In de pedagogiek van de Verlichting nam de omgang met tijd een centrale plaats in. Men geloofde in een open toekomst die men zelf vorm kon geven. Ook ging de klok ging langzamerhand de tijd bepalen. Gedurende de industrialisatie werd bovendien de relatie tussen macht en tijd steeds duidelijker: door de tijd van een ander te reguleren kon macht uitgeoefend worden.

In deze eeuw ontwikkelde Newton het concept van *absolute time*, en typeerde Locke tijd als subjectief, als een stroom van ideeën waarin opeenvolging en duur onderscheiden kunnen worden. In het tijdperk der Verlichting werd de vraag of deze twee tijden naast elkaar konden bestaan onderwerp van heftig wetenschappelijk debat.

In de negentiende eeuw werd de breukervaring van de eeuw daarvoor gemeengoed. In 'Tijd en ruimte onder één dak' gaat Maria Grever in op de tijdervaring van de massa. Ze behandelt de manier waarop de bezoekers van de wereldtentoonstellingen omgingen met de concepten van de aldaar gepresenteerde tijd en ruimte. Deze wereldtentoonstellingen populariseerden de Verlichtingsideeën. De bezoeker kon hier de verschillende ontwikkelingsstadia die de mensheid doorliep in één oogopslag zien, en niet-westerse culturen werden in vergelijking met Europa in een minder ontwikkelde fase geplaatst. Ook de beleving van de eigen Europese geschiedenis werd op de tentoonstellingen gandeweg belangrijker. Naast paviljoens met niet-westerse volkeren ontstonden historische *quartiers* waarin scènes uit het eigen verleden uitgebeeld werden. Dit waren *invented traditions*. De reactie op de sterke toekomstgerichtheid van de wereldtentoonstellingen nam de vorm aan van nostalgie en de behoefte aan authentieke ervaringen.

Hiermee belandt *De ongrijpbare tijd* in het heden. Na de overzichten van de manieren waarop de mens in het verleden met tijd en geschiedenis omging, worden enkele denkprocessen uitgezet aangaande de postmoderne omgang met het verleden. Zo specificeert Chiel van den Akker de tijdsconcepten die de historicus toepast met het fenomeen vertelde tijd. In de geschiedschrijving manifesteert de ervaringstijd zich als een tijd van intrige. Het einde van een intrige zorgt voor eenheid binnen een geschiedverhaal.

Harry Jansen gaat verder in op de tijd die in de geschiedwetenschap gebruikt wordt, de historische tijd die een brug slaat tussen objectieve kosmologische en subjectieve ervaringstijd. Binnen historische tijd blijven echter elementen uit de kosmologische en uit de ervaringstijd zichtbaar. Om geschiedbeoefening mogelijk te maken ontstaan entiteiten die niet refereren aan iets in de (historische) werkelijkheid. Dan stolt de tijd, aldus Jansen.

Tot nu toe ging de bundel uit van een tijd die eigen is aan de geschiedschrijving: historische tijd. Ed Jonker stapt uit de geschiedschrijving en vraagt zich af of die tijd die historici toepassen wel zo verschilt van de tijd in andere wetenschappen. Tenslotte zet Veronica Vasterling het uitgangspunt van het onomkeerbare verloop van verleden via heden naar toekomst op losse schroeven. Deze onomkeerbaarheid werd in de voorafgaande artikelen als vaststaand aangenomen. Op basis van

Heidegger beweert de auteur echter dat tijdservaring geen bewustzijnservaring is, maar een ervaring van zijn.

Het boek mist misschien een algemene conclusie of slotopmerkingen, zodat de lezer enige structuur kan aanbrengen in de diverse aspecten van tijd die in de bundel naar voren gekomen zijn. De diversiteit die deze bundel kenmerkt, net zoals andere studies die op dezelfde manier ondernomen zijn, is zowel een voordeel als een nadeel. De kwestie wordt van veel verschillende kanten belicht, maar de samenhang is niet zo sterk als bij een monografie door één auteur. Ook de overlap is groter: in het belang van zijn/haar eigen verhaal is een auteur soms genooddacht iets dat al eerder genoemd is nogmaals aan te halen.

Aan deze studie hebben zowel historici als filosofen meegewerkt. Het gaat om de constructie van het verleden, een typische historische aangelegenheid. Enerzijds vraag ik me dan af waarom er filosofen bij betrokken zijn; in hoeverre hebben zij een boodschap aan tijd in de geschiedwetenschap? Men kan de redenering echter ook omdraaien: Als men zich niet beperkt tot de eigen vakbroeders en -zusters, waarom werden dan verder alleen filosofen uitgenodigd. Ik geef toe dat dit punt van kritiek mede veroorzaakt werd doordat de historische bijdragen niet zoveel nieuws toevoegden aan mijn kennis, terwijl de filosofische bijdragen mij de nodige hoofdbreken kostten.

Elk initiatief buiten de grenzen van de geschiedwetenschap vind ik niettemin zeer lovenswaardig en met het bovenstaande wil ik geenszins beweren dat *De ongrijpbare tijd* haar doel voorbij schiet. De afwisselende benadering van tijd is zeer aansprekend: een abstracte bijdrage over Augustinus wordt gevolgd door een schets van tijd in het dagelijks leven tijd in de achttiende eeuw.

Na de reflecties die het boek biedt, concludeert de lezer vooral dat tijd inderdaad ongrijpbaar is. En gezien de titel van de bundel zou dat wel eens precies de bedoeling van de auteurs kunnen zijn. *

Jasmijn Bovendeert

Jasmijn Bovendeert (1975) studeerde Geschiedenis aan de KUN (1994-1999) en is sinds 2001 als aio verbonden aan de sectie Middeleeuwen van dezelfde universiteit.

Olivier Hekster, *Commodus. An Emperor at the Crossroads*, Dutch Monographs on Ancient History and Archeology 23 (Amsterdam: Gieben, 2002) 250 p., ISBN 90-5063-238-6, € 68.

Op 10 april 2002 promoveerde Olivier Hekster aan de KUN *cum laude* op zijn proefschrift 'Commodus. An Emperor at the Crossroads'. In deze dissertatie staat de Romeinse keizer Commodus (180-192 na Christus) centraal. Commodus is door antieke literaire bronnen negatief afgeschilderd. Hij wordt vaak op één lijn gesteld met 'andere gekke keizers', zoals Gaius (Caligula), Nero en Domitianus. De manier waarop Commodus zichzelf presenteerde aan zijn onderdanen lijkt zijn dwaasheid te bevestigen: hij trad op als gladiator in de arena en presenteerde zich als de halfgod Hercules. Het negatieve oordeel van de antieke schrijvers is veelal overgenomen door 'moderne' wetenschappers. Volgens Hekster stak er echter meer achter dit gedrag dan louter gekte. Commodus zou door deze manier van zelfpresentatie, die overigens pas in de laatste jaren van zijn regering nadrukkelijk gebezigd werd, een boodschap hebben willen overbrengen aan zijn onderdanen. Hekster wil onderzoeken of er een bewuste ideologie achter deze zelfrepresentatie van Commodus schuilging: was er een bepaalde boodschap, die de keizer probeerde te verkondigen? Aan wie werd die boodschap verkondigd? En werd die boodschap ook werkelijk ontvangen door het aangesproken publiek? Om deze vragen te kunnen beantwoorden, is het nodig te onderzoeken hoe de keizer zijn ideologie uitdroeg aan zijn onderdanen. Een sleutelrol bij dit onderzoek speelt het keizerlijke *Bildprogramm*, een visueel 'programma', waarin munten, beeldende kunst, architectuur en spelen functioneren als communicatiemiddelen. Met behulp van deze communicatiemiddelen konden verschillende boodschappen tegelijkertijd worden meegedeeld aan verschillende bevolkingslagen. Het is Heksters doel dit beeldprogramma te analyseren.

Het boek is opgebouwd in twee delen, die op hun beurt zijn onderverdeeld in respectievelijk twee en drie hoofdstukken. In het eerste deel, 'Ruling the empire', wordt een historische context geschetst. In hoofdstuk 1 wordt de overtuiging van vroegere geleerden over een doordachte adoptiepolitiek door met name tweede eeuwse keizers weerlegd. Hekster toont aan dat dynastieke opvolging vanaf het begin van de keizertijd een principe van het 'keizerlijk systeem' was. De opvolging van Marcus Aurelius door zijn zoon Commodus past geheel in deze dynastieke traditie. Wat deze opvolging zo bijzonder maakt, is het feit dat Commodus de eerste troonopvolger was, die werd geboren toen zijn vader al keizer was. Hoofdstuk 2 beschrijft de regeerperiode van Commodus als alleenheerser, gebaseerd op de drie belangrijkste literaire bronnen: Cassius Dio, Herodianus en de SHA. In de inleiding heeft Hekster al betoogd dat men voorzichtig moet zijn met het raadplegen van deze auteurs; echt objectief zijn ze niet te noemen, en de manier waarop ze zelf hun informatie hebben verkregen is soms niet te achterhalen, zodat het waarheidsgehalte van sommige passages dubieus is. Hekster weet op heldere wijze de historiografische informatie (en daarover gangbare discussies) te ordenen.

Het echte, in de inleiding aangekondigde, onderzoek begint in deel twee, 'Representing the rule'. In een visueel programma zijn munten en standbeelden zeer geschikte middelen om een boodschap uit te dragen aan publiek. Beide worden besproken in het derde hoofdstuk, waarbij een groot deel is gewijd aan de prominente rol van 'het goddelijke' in Commodus' politiek. Hekster onderzoekt of er op munten en in standbeelden al bepaalde aanwijzingen zijn terug te vinden, die wijzen op een speciale voorkeur van Commodus voor Hercules. Dit blijkt niet het geval. Wel wordt de goddelijke

voorzienigheid, die Commodus' positie ondersteunt, nadrukkelijk naar voren gebracht. In de laatste jaren van zijn regering zocht Commodus naar een manier om zijn positie te verstevigen. Een bovenmenselijke status, die zich uiteindelijk manifesteerde in identificatie met de halfgod Hercules, moest ertoe bijdragen de onderdanen van zijn kunnen te overtuigen. In dit licht moet ook Commodus' optreden als gladiator, besproken in het vierde hoofdstuk, gezien worden. Dit wordt door antieke auteurs gezien als het ultieme bewijs dat de keizer geestelijk ontspoord was. Uitgaande van moderne antropologische modellen, oppert Hekster dat Commodus' optreden in de arena, verkleed als Hercules, een diepe symbolische functie gehad kan hebben. Op deze wijze wilde hij zijn bovenmenselijke capaciteiten, waardoor hij bij uitstek geschikt was zijn rijk en inwoners te beschermen, tentoonspreiden. Hoewel de literaire traditie deze optredens als belachelijk bestempelt, kan het zijn dat het publiek, dat ver verwijderd was van de elitaire denkbeelden, de boodschap van de keizer oppikte. Dat het 'grote publiek' Commodus waardeerde, of in elk geval niet zo negatief ervoer als wordt gesuggereerd in de literaire bronnen, blijkt uit een aantal verwijzingen naar Commodus of reacties op zijn (zelf)presentatie. Dit wordt geanalyseerd in het laatste hoofdstuk, waarbij opgemerkt moet worden dat de interpretatie van gekozen voorbeelden soms speculatief is; bijvoorbeeld de uitspraak op p. 165, waar Hekster suggereert (op grond van epigrafisch materiaal, waarin de namen en titels van de keizer genoemd worden) dat de soldaten begrepen ('an awareness, and some kind of understanding') wat de keizer probeerde uit te dragen, gaat mijns inziens te ver. In de conclusie worden de belangrijkste bevindingen nog eens kort en krachtig doorgenomen. Daarna volgen nog twee appendices (1: 'buildings and statues'; 2: 'ridicule and criticism'). De eerste van die twee had misschien beter in hoofdstuk drie kunnen worden opgenomen, zeker omdat 'architectuur' in de inleiding als deel van het *Bildprogramm* werd aangekondigd. Tenslotte zijn een beknopte index (personen, plaatsen, belangrijke termen en titels) en 19 illustraties opgenomen.

Vernieuwend aan Heksters onderzoek naar Commodus' regering is de methodologische aanpak. Hij werkt vanuit een andere invalshoek dan die van studies die zijn gebaseerd op de negatieve en subjectieve voorstelling van Commodus door antieke auteurs. Het verschil tussen literaire en documentaire bronnen is essentieel. Zowel zender als ontvanger van de boodschap zijn verschillend, evenals de boodschap zelf. De bronnen, dat wil zeggen het visuele beeldprogramma, waarop Hekster zich baseert, zijn in zekere zin directer dan de literaire getuigenissen. Hun ontstaan en toepassing in Commodus' tijd en door Commodus maakt ze tot een actief medium, direct inzetbaar om boodschappen aan het contemporaine publiek door te geven. Of ze daarom minder subjectief zijn dan de literaire bronnen, is de vraag, zeker omdat dat de autoriteiten grotendeels de zeggenschap over deze communicatiemiddelen in handen hadden. Zeker is, dat de conclusies die men uit beide bronnentypen kan trekken zeer verschillend zijn. Of de (zelf)presentatie van Commodus als halfgod moet worden toegeschreven aan het feit dat hij gek was, of aan een bewust gekozen manier om zijn onderdanen te bereiken, kan niet met absolute zekerheid worden achterhaald, al is Hekster er mijns inziens wel in geslaagd de tweede optie zeer aannemelijk te maken. In ieder geval heeft hij duidelijk aangetoond dat de mening van de bovengenoemde antieke auteurs niet zonder meer overgenomen kan worden. De vele bronnen die Hekster heeft aangehaald en besproken, illustreren dat Commodus door sommige groepen geaccepteerd en misschien zelfs gewaardeerd werd. Wat mensen echt dachten of begrepen, kan echter meestal niet precies worden gedistilleerd uit de bronnen, zodat een aantal veronderstellingen berusten op aannames. Het is aan de lezer daarin mee te gaan, of niet.

Het boek is geschreven in vlotte stijl. De zinnen zijn helder geformuleerd. Het werk bevat veel citaten, zowel uit antieke als uit secundaire literatuur. Er is veel bronmateriaal verwerkt ter illustratie of ondersteuning van argumentatie, zonder dat een overdosis aan informatie wordt gegeven. Een aanrader voor hen, die graag meerdere kanten van een zaak willen horen en/of bekijken.

Janneke de Jong

Janneke de Jong (1975) studeerde Griekse en Latijnse Taal- en Letterkunde aan de KUN (1993-1999) en bereidt momenteel aan dezelfde universiteit haar dissertatie voor over *Imperial representation and reception in Greek texts from Egypt, AD 193-284*.

Helleke van den Braber, *Geven om te krijgen: literair mecenaat in Nederland tussen 1900 en 1940* (Nijmegen: Vantilt, 2002) ISBN 90-75697-77-5, € 25.

De ware kunstenaar is een tragische figuur; vanwege zijn gedrevenheid is hij een gevaar voor zijn eigen economisch voortbestaan. Grote artiesten, dat zijn mensen als Multatuli en Van Gogh, die zonder compromissen werkten: scheppers uit het hart. Dit beeld van de buitenmaatschappelijke kunstenaar leeft, ondanks succesnummers als Andy Warhol en de opkomst van de commerciële popmuziek, nog altijd. Van alle tijden is deze opvatting echter niet. Zonder veel overdrijving kan worden gesteld dat het *l'art pour l'art*-principe is gemunt door de beweging van Tachtig: Kloos, Van Deyssel, Verwey. Zoals gezegd brachten deze bohémiens zichzelf daarmee in financiële problemen. Desondanks weigerde een belangrijk deel van de culturele elite van de late negentiende en vroege twintigste eeuw te buigen voor de macht van het geld. Deze nieuwe houding vormde de voedingsbodem van de opmerkelijke terugkeer van een figuur uit het literaire veld die al aan het einde van de achttiende eeuw ten grave was gedragen: de mecenas.

Het proefschrift van de Utrechtse literatuurwetenschapper Helleke van den Braber, inmiddels verbonden aan de K.U. Nijmegen, begeeft zich ver buiten de traditionele grenzen die letterkundigen zich stellen. *Geven om te krijgen* verkent het mecenaat in de eerste helft van de twintigste eeuw aan de hand van drie casussen: het Ondersteuningsfonds van de Vereeniging voor Letterkundigen (VVL), die in 1905 opgerichte 'schrijversvakbond', en de individuele weldoeners Frans Mijnsen en Matthieu René Radermacher Schorer. Aan de opkomst van het modern literair mecenaat ging een langdurige discussie vooraf over de positie van de kunstenaar in de maatschappij: welke inbreuk wordt gemaakt op de oorspronkelijkheid van de literatuur als een auteur een 'bijbaantje' heeft? Een belangrijke groep schrijvers was zelfs van mening dat het bestaan van een belangenbehartiger dodelijk zou zijn voor de Nederlandse literatuur. De oprichting van de VVL werd daarom zeer kritisch ontvangen. In de daarop volgende jaren ontspon zich een langdurige discussie over de financiële ondersteuning van hulpbehoevende kunstenaars. Mocht de VVL met haar Ondersteuningsfonds de nood van haar leden lenigen, was hier een taak weggelegd voor de overheid, of konden particuliere weldoeners het best

zorgdragen voor verantwoorde ondersteuning? De discussie vermengde zich al snel met de politieke voorkeuren van de deelnemers aan het debat. Een duidelijke uitkomst had de discussie, die tussen 1905 en 1935 werd gevoerd, niet. Deels moet de oorzaak worden gezocht in het feit dat Van den Braber het debat zelf heeft ge(re)construeerd, maar belangrijker was het kennelijke succes van het Ondersteuningsfonds en de toenemende overheidsbemoeienis met de kunstwereld, in de vorm van subsidies. De principes hadden moeten wijken voor de financiële nood.

In het bestuur van het Ondersteuningsfonds van de Vereniging werden de lakens uitgedeeld door Frans Mijnsen, de mecenas die in de tweede casestudy uit *Geven om te krijgen* centraal staat. Het blijft onduidelijk in hoeverre deze twee vormen van ondersteuning vanuit Mijnsen zelf niet eenvoudig als één en dezelfde moeten worden gezien. In ieder geval bestond er geen duidelijke scheidslijn tussen beide kringen van protégés. Wanneer Van den Braber aan het einde van haar proefschrift constateert dat het belangrijkste verschil tussen Mijnsen en haar derde object van onderzoek, Radermacher Schorer, is dat de tweede veel zichtbaarder opereerde dan de eerste, rijst de vraag of het Ondersteuningsfonds voor Mijnsen deze functie heeft vervuld. In ieder geval komt de Amsterdamse assuradeur naar voren als een patriarch in de literaire wereld van het interbellum. Geen fonds of vereniging of hij lijkt in het bestuur te hebben gezeten – Van den Braber spreekt zelfs van een 'mecenaatskartel'. Mijnsen, die zelf nooit de stap durfde te wagen naar het onzekere bestaan als werkloos schrijver, drukte door zijn controle op de geldstromen een groot stempel op de ontwikkeling van de vooroorlogse literatuur. Deze blik achter de schermen is een van de belangrijkste bijdragen die *Geven om te krijgen* aan de geschied- en literatuurwetenschap geeft.

Het grootste dilemma waarvoor de moderne mecenas zich geplaatst zag was of literaire kwaliteit of financiële nood de doorslag diende te geven. Daarin zal hij niet hebben verschild van zijn vroegmoderne voorganger. Een treffend voorbeeld is een niet al te begenadigd schrijver die zich enkele malen vrij onbeschaamd tot het Ondersteuningsfonds richtte. Mijnsen schreef hierover aan zijn collega-bestuurder Ary Prins:

Meerkerks brief lijkt me maar matig sympathiek. er is iets joviaal-artistiekerigs in, vind je niet? Je leest er niet uit dat de man het werkelijk onaangenaam vindt dat hij niet aan zijn verplichtingen tegenover het Fonds kan voldoen.

De auteur, overigens geen familie van ondergetekende, was de eerste 'klant' van het fonds. Ondanks de opmerking van Mijnsen krijg hij 300,- uitgekeerd, geen onaanzienlijk bedrag voor die tijd. Tussen 1906 en 1939 zouden, voor zover te achterhalen, 289 schrijvers een bijdrage ontvangen, van in totaal bijna 36.000 toenmalige guldens (omgerekend zo'n €190.000). Bij de twijfels van Mijnsen speelde overigens ook nog zijn politieke voorkeur een rol. Als SDAP-man van het eerste uur was hij in het bijzonder begaan met het lot van gelijkgezinde schrijvers, onafhankelijk van hun literaire prestaties of financiële betrouwbaarheid.

De aristocraat Matthieu René Radermacher Schorer was als persoon het tegenovergestelde van zijn Amsterdamse collega-mecenas. Elitair en extravert veranderde hij zijn herenhuis aan het Utrechtse Wilhelminapark in een oase van vooruitstrevende literatuur en kunst. Waar Frans Mijnsen de stille netwerker was, trad Radermacher Schorer naar buiten als beschermheer van de autonome kunstenaar. Naast dit verschil in stijl vertoonde de werkwijze van beide weldoeners echter grote overeenkomsten. Op basis van haar drie casussen komt Van den Braber tot een indeling in verschillende vormen van mecenaat, grotendeels gebaseerd op het theoretisch fundament van de Franse cultuursocioloog Pierre Bourdieu. Een mecenas verleende niet alleen financiële ondersteuning (materieel mecenaat), maar ook symbolische. Waar Mijnsen de voorkeur gaf aan het eerste, koos Radermacher Schorer voor ondersteuning in de vorm van het bieden van een podium in zijn huis en het gebruiken van zijn

netwerk. Een ander perspectief op de zaak is de tweedeling productie- tegenover distributiegericht mecenaat. De tweede vorm is vooral van belang bij kunst die normaliter moeilijk een publiek zal vinden en komt dan ook vooral voor in deze periode, waarin de nooddrufte kunstenaars tot een vernieuwende beweging behoorden.

Geven om te krijgen is een studie die een brug weet te slaan tussen literatuurwetenschap en geschiedschrijving. Het beeld van de Nederlandse literaire cultuur van het interbellum is haast ontluisterend te noemen en biedt een goede aanvulling op de kennis van literatuur, cultuur en politiek in deze periode. Het is voor een buitenstaander verrassend om deze *comeback* van de mecenas te zien en het is daarom jammer dat Van den Braber geen aandacht besteed heeft aan de doorwerking van de mecenaatstraditie uit de zestiende en zeventiende eeuw. In vrijwel alle opzichten spreken de overeenkomsten immers boekdelen. De titel van het boek verwijst al naar de klassieke *do ut des*-moraal, die terug is te voeren op Cicero. Ook de vorm die het mecenaat aannam, zoals de salon van Radermacher Schorer, lijkt rechtstreeks te zijn gekopieerd uit de Verlichting. Zoveel parallellen kunnen geen toeval zijn. De vraag rijst dan ook of we te maken hebben met een expliciete navolging, of met een algemeen menselijk gedrag – iets wat in lijn zou zijn met de theorie Bourdieu. Het kan echter haast niet anders, of hoger opgeleide personen als Mijnsen en Radermacher Schorer hebben zich uitgelaten over hun schatplichtigheid aan de klassieke traditie. Hierover echter geen woord in *Geven om te krijgen*. Laat deze laatste kanttekening echter geen beletsel zijn dit prettig geschreven boek eens ter hand te nemen, met de waarschuwing dat uw beeld van de auteur niet meer hetzelfde zal zijn. •

Edwin van Meerkerk

Edwin van Meerkerk (1972) studeerde Geschiedenis en Filosofie aan de KUN en promoveerde in 2001 op de achttiende-eeuwse boekhandel en uitgeverij. Momenteel werkt hij als docent geschiedenis aan de Stedelijke Scholengemeenschap Nijmegen en doet hij onderzoek naar het correspondentienetwerk van de zeventiende-eeuwse natuurkundige Christiaan Huygens.

Auteursgegevens

Anne Bos (1977) studeerde Geschiedenis KUN (1995-2001) met als specialisatie Nieuwste geschiedenis. Momenteel is zij werkzaam als junior-onderzoeker bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis in Nijmegen.

Olivier Hekster (1974) studeerde Geschiedenis aan de KUN (afstudeerrichting Oudheid), de Terza Università Roma en de University of Nottingham. Hij promoveerde in 2002 op het proefschrift *Commodus. An emperor at the crossroads* en is nu fellow in Ancient History aan Merton College, Oxford.

Marloes Hülsken (1978) studeerde Geschiedenis aan de KUN (1997-2002) en specialiseerde zich in sociale en gendergeschiedenis.

Peter Raedts (1948) is hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis aan de KUN.

Rectificatie

In de recensie van Marloes Hülsken in ET•VT 2002-I is helaas een redactionele opmerking blijven staan. Onze excuses hiervoor.

Auteursaanwijzingen

De redactie vraagt de auteurs van artikelen en andere kopij rekening te houden met onderstaande aanwijzingen, zodat de bijdragen zo snel mogelijk in de gewenste vorm geplaatst kunnen worden.

- ET•VT ontvangt uw bijdrage bij voorkeur op diskette of als attachment per e-mail, als *rtf*-bestand.
- Een artikel omvat ongeveer 6000 woorden, een recensie ongeveer 1000 woorden.
- Gelieve voor de rubriek auteursgegevens de redactie te informeren over uw geboortejaar, huidige functie en eventueel afstudeerrichting en universiteit.
- Gelieve in geval van een artikel een korte samenvatting (circa 150 woorden) van de inhoud mee te zenden voor de website van ET•VT <<http://www.kun.nl/etvt/>>.
- Wees spaarzaam met het gebruik van tabellen en grafieken.
- Plaats in het notenapparaat na het nootnummer een spatie en sluit de noot niet af met een harde return. Gebruik alleen voetnoten en voeg geen eigen voetnootopties toe. Wees spaarzaam met verklarende voetnoten.
- Naar boeken wordt als volgt verwezen: R.R. Palmer en J. Colton, *A History of the Modern World* (New York/Toronto 1978³) 155-161.
- Naar artikelen als volgt: A. Otten, 'Rationeel geweld voor God. Fundamentalisme in Egypte', *ET•VT* 19 (2000) 2, 3-15, aldaar 12. Gebruik s.v.p. geen Romeinse cijfers om de jaargang aan te geven.
- Naar artikelen in bundels als volgt: J.M.W. Binneveld, P.W. Klein en H.H. Vleesebeek, 'De groei van de welvaartsstaat', in: P.W. Klein (ed.), *Van stapelmarkt tot welvaartsstaat* (Rotterdam 1975) 109-134, aldaar 114. Geef s.v.p. begin- en eindpagina aan en vermijd het gebruik van e.v(v). en dergelijke.
- Naar bronnen op CD-ROM wordt op dezelfde wijze verwezen als naar artikelen uit bundels.
- Naar zelfstandige web-, ftp- en gophersites als volgt: H. Termeer, *Faculteit der Letteren*, 26 april 2001, <<http://www.let.kun.nl/>>.
- Naar webpagina's op grotere websites als volgt: M. Schoonheim, 'Spaghetti aio e oio', op: H. Termeer, *Faculteit der Letteren Home*, 26 april 2001, <<http://www.let.kun.nl/personeel/aiool/recept.html>>. Eindig s.v.p. altijd de pagina's met de juiste bestandsnaam óf met een schuine streep en let op hoofdlettergebruik.
- Naar berichten op discussielijsten en in nieuwsgroepen als volgt: Marieke van Delft <Marieke.vanDelft@KB.NL>, 'Artikelen gevraagd', op: *Discussielijst van de Nederlandse Boekhistorische Vereniging* <NBV-L@NIC.SURFNET.NL>, 19 december 2000.